

ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΔΗΜΟΚΡΑΤΙΑ

Εθνικόν και Καποδιστριακόν
Πανεπιστήμιον Αθηνών

— ΙΔΡΥΘΕΝ ΤΟ 1837 —

Τμήμα Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης
ΠΜΣ “Δημόσιο Δίκαιο και Δημόσια Πολιτική”

Τίτλος Εργασίας

Ελευθερία Έκφρασης και Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης

Κωνσταντίνος Γ. Παναγιωτόπουλος
Επιβλέπων Καθηγητής: Ιωάννης Α. Τασόπουλος

Αθήνα 2019

Ευχαριστίες

Σε αυτό το σημείο, θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά όλες τις διδάσκουσες και τους διδάσκοντες, καθώς και το διοικητικό προσωπικό του Προγράμματος Μεταπτυχιακών Σπουδών: «Δημόσιο Δίκαιο και Δημόσια Πολιτική» του τμήματος Πολιτικής Επιστήμης και Δημόσιας Διοίκησης, του Εθνικού και Καποδιστριακού Πανεπιστημίου Αθηνών, για τα ανεκτίμητα δώρα γνώσης και σοφίας που μου προσέφεραν, κατά τη φοίτησή μου στο Πρόγραμμα, αλλά και για την άψογη οργάνωση και εκτέλεση της εκπαιδευτικής διαδικασίας.

Ιδιαίτερα, θα ήθελα να ευχαριστήσω τον Καθηγητή Δημοσίου Δικαίου, Κύριο Ιωάννη Α. Τασόπουλο για την πολύτιμη συνδρομή του στην πορεία ολοκλήρωσης της εργασίας αυτής, αλλά και για τις συνθήκες πραγματικής ελευθερίας και ευελιξίας, τις οποίες εξασφάλισε για τη συνεργασία μας. Επιπλέον θα ήθελα να ευχαριστήσω θερμά, τη Διδάκτορα Συνταγματικού Δικαίου, Κυρία Βασιλική Χρήστου για τις, εξαιρετικά, χρήσιμες κατευθύνσεις που μου παρείχε κατά την ερευνητική διαδικασία.

Τέλος, οφείλω ένα μεγάλο ευχαριστώ στους γονείς και τους αδελφούς μου, για την ανιδιοτελή συνδρομή τους, αλλά και για την αμέριστη στήριξη που μου παρείχαν, σε όλη τη διάρκεια των σπουδών μου.

Περίληψη

Με την παρούσα μελέτη θα επιχειρηθεί η σκιαγράφιση του τοπίου που διαμορφώνουν οι νέες συνθήκες ηλεκτρονικής «άνθισης» για την ελευθερία έκφρασης και η σχέση της με τα υπόλοιπα ατομικά δικαιώματα ενόψει της διάπλασης της οικουμενικής κοινωνίας της πληροφορίας και της μαζικής ψηφιακής συμμετοχικής λειτουργίας.

Η προστασία του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση αποτελεί σημαντική κατάκτηση των δημοκρατικών κοινωνικών μορφωμάτων και αναπόσπαστο κομμάτι της δημοκρατικής λειτουργίας. Αφού μας απασχολήσει το θέμα της νομικής κατοχύρωσης του δικαιώματος θα ασχοληθούμε με το δικαίωμα συμμετοχής του ατόμου στην κοινωνία της πληροφορίας, υπό το πρίσμα της «αλλαγής του επικοινωνιακού παραδείγματος», με την ερμηνεία των «παραδοσιακών» του δικαιωμάτων στη νέα εποχή και με την βολιδοσκόπηση της καινής ψηφιακής συμμετοχικότητας.

Έπειτα, θα επιχειρηθεί η καταγραφή, η κατανόηση και η ερμηνεία των κατευθύνσεων που υιοθετήθηκαν από την Κεντρική Εξουσία, στον δυτικό κόσμο, για τη ρύθμιση της ηλεκτρονικής πραγματικότητας.

Τέλος, θα προσπαθήσουμε να εστιάσουμε στον ανταγωνισμό ανάμεσα στην ελευθερία της έκφρασης και στα υπόλοιπα ατομικά δικαιώματα και θα επιχειρήσουμε να εμπεδώσουμε τον πραγματικό χώρο που καταλαμβάνει το δικαίωμα με την «παραδοσιακή» του μορφή στο πεδίο εκτύλιξης της ψηφιακής συμμετοχικής διαδικασίας.

Abstract

The present study is an attempt to outline the situation that is formed with the new conditions of the electronic “blossoming” for the freedom of speech and its relation with the rest individual rights in view of the spread of the information society and the involvement of the media industry.

The right to free expression and its protection is an important achievement for society and an integral part of democracy and its operation.

After dealing with the legal vesting of this specific right, we will be dealing with the right of every individual to participate in the information society, under the scope of the change that takes place in the communicative example by interpreting its “ traditional” rights in the new era.

At the same time we need to keep in mind the participation in the new digital society.

Moreover, attempts will be carried out to capture, comprehend and interpret the guidelines that were adopted by the Main Authority, in the western society, for the regulation of the digital reality.

Finally, we will try to focus on the competitiveness between the right to freedom of speech and the rest of the individual rights. Furthermore, we will try to comprehend and understand the real space that the right conquers in its 'traditional' form, in the field of digital process and the participation in it.

Περιεχόμενα

_____	1
<i>Ευχαριστίες</i> _____	3
<i>Περίληψη</i> _____	5
<i>Abstract</i> _____	7
<i>Εισαγωγή: Η Νέα «Κοινωνία της Πληροφορίας»</i> _____	11
<i>Κεφάλαιο 1^ο Ελευθερία Έκφρασης: Αξία και Νομική Προστασία</i> _____	15
<i>Η Αξία της Ελεύθερης Έκφρασης</i> _____	15
<i>Η Νομική Προστασία της Ελευθερίας της Έκφρασης</i> _____	16
<i>Η Προστασία της Ελεύθερης Έκφρασης στο Διαδίκτυο</i> _____	19
<i>Κεφάλαιο 2^ο Συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας: Η Νέα Μορφή της Δημοσιότητας, Ιδιωτικότητα και Δεδομένα</i> _____	23
<i>Το Δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας</i> _____	24
<i>Κυριαρχία των ΜΚΔ και Διαμόρφωση της Νέας Δημοσιότητας</i> _____	26
<i>Η Νέα Δομή της Δημοσιότητας</i> _____	28
<i>Ο Ρόλος του Τρόπου «Αντιμετώπισης» της Ελευθερίας της Έκφρασης στην «Αλλαγή Παραδείγματος»</i> _____	30
<i>Η Ιδιωτικότητα υπό το Πρίσμα της Ανάπτυξης των Νέων Μέσων Επικοινωνίας</i> _____	33
<i>Συμμετοχή στον Διαδικτυακό Κόσμο και Δεδομένα</i> _____	34
<i>Συλλογή και Επεξεργασία των Δεδομένων των Χρηστών</i> _____	35
<i>Διαρροή Προσωπικών Δεδομένων - Το Σκάνδαλο «Cambridge Analytica»</i> _____	37
<i>Κεφάλαιο 3^ο: Η Ρύθμιση του Διαδικτύου</i> _____	41
<i>Ο δρόμος για τον προσδιορισμό των «όρων του παιχνιδιού» της ηλεκτρονικής διάδρασης</i> _____	41
<i>Η Φύση του Διαδικτύου</i> _____	42
<i>Διαδίκτυο και Ρύθμιση</i> _____	43
<i>Η Ρύθμιση στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής</i> _____	45

Η Πρώτη Προσπάθεια «Ρύθμισης» του Internet στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής: Communications Decency Act _____	45
Η Παράγραφος 230 της CDA _____	47
Η Ρύθμιση Στην Ευρώπη _____	48
Οι Οδηγίες 95/46 ΕΚ, 98/38 ΕΚ και η Οδηγία 2009/136 Εκ _____	49
Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Δεδομένων (GDPR) _____	50
Το Δικαίωμα στη Λήθη _____	53
Η Υπόθεση Google Spain _____	53
Σχετικά με την Ελεύθερη Έκφραση _____	55
Η Οδηγία Copyright in the Digital Single Market _____	56
Κεφάλαιο 4^ο Η Ελευθερία Έκφρασης στο Διαδίκτυο και ο Έλεγχος του Περιεχομένου της Χάριν των Υπολοίπων Ατομικών Δικαιωμάτων _____	59
Η Ελευθερία της Έκφρασης και τα Όριά της Βάσει των Αποφάσεων του ΕΔΔΑ _____	60
Περιπτώσεις «Κατάχρησης» του Δικαιώματος στην Ελεύθερη Έκφραση, κατά το ΕΔΔΑ _____	61
Ο Ρατσιστικός και Μισαλλόδοξος Λόγος _____	61
Η Προσβολή της Θρησκευτικής Πίστης _____	63
Το Παράδειγμα της Ελλάδας και η αναγκαιότητα της συνολικής αποπαινωκοποίησης της Βλασφημίας _____	64
Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης: Λογοκρισία και Αυτολογοκρισία _____	66
Αντί Επιλόγου _____	69
Υπάρχει Ελευθερία Έκφρασης στο Διαδίκτυο; _____	70
Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία _____	73

Εισαγωγή: Η Νέα «Κοινωνία της Πληροφορίας»

Η αλματώδης τεχνολογική πρόοδος που σημειώθηκε και συνεχίζει να πραγματοποιείται, αυτά τα πρώτα χρόνια του παρόντος αιώνα, τείνει να επιφέρει τον αξιοσημείωτο μετασχηματισμό όλων των πτυχών της δημόσιας, αλλά και της ιδιωτικής ζωής, τουλάχιστον στις ανεπτυγμένες δυτικές κοινωνίες, όπου η πρόσβαση στα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα, είναι ευκολότερη¹. Η ανάπτυξη των τηλεπικοινωνιακών δικτύων και η δημιουργία συγχρόνων εργαλείων πρόσβασης στο διαδίκτυο, εκμηδένισε τον χρόνο και τον χώρο. Έκανε την παγκόσμια πληροφορία, άμεσα, προσβάσιμη σε όλους και ομογενοποίησε το «επικοινωνιακό μίγμα», ακολουθώντας την απλή «συνταγή» της εξατομικευμένης πρόσβασης, θέτοντας, όμως, παράλληλα «Όρους και Προϋποθέσεις»², για την ασφάλή του «κατανάλωση».

Τομή, όσον αφορά για την ευρεία διάδοση της πρόσβασης στον διεθνή ιστοχώρο αποτέλεσε η εμφάνιση των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Ο αριθμός των ανθρώπων που χρησιμοποιούν το διαδίκτυο, σήμερα, ανέρχεται σε 4.021 δις, ενώ ο αριθμός ενεργών χρηστών των ΜΚΔ, υπολογίζεται σε 3,196 δις³. Σε επίπεδο διαδικτύου, πραγματοποιείται η διάπλαση μιας μετεξελιγμένης ψηφιακής “ Δημόσιας Σφαίρας”⁴. Ενός «χώρου» με ανοικτούς διαύλους και πολυδύναμα δίκτυα επικοινωνίας, ενός χώρου διασκεδασμένου και μέχρι και σήμερα, σχεδόν, αχαρτογράφητου, κι όμως συγκροτημένου σε έναν κοινό τόπο. Την άμεση και απρόσκοπτη ροή της πληροφορίας. Το διαδίκτυο έχει καταφέρει να «συρράψει», εντός ενός αχανούς δικτύου, έναν τόσο μεγάλο αριθμό δεδομένων, που, ο μέσος χρήστης έχει, θεωρητικά, τη δυνατότητα πρόσβασης, σε κάθε διαθέσιμη πληροφορία και αδιαμεσολάβητης ηλεκτρονικής επικοινωνίας, απ’ άκρη σ’ άκρη του πλανήτη. Έτσι, η απρόσκοπτη διαδικασία ανταλλαγής δεδομένων, εντός αυτού του «χώρου», έπλασε και συνεχίζει να διαμορφώνει τη φυσιογνωμία ενός νέου ψηφιακού πεδίου, του οποίου η ισχύς και το μέγεθος, αντανακλώνται, πλέον, σε κάθε πτυχή της

¹ <https://www.constitutionalism.gr/1834-eleyteria-ekfrasis-kai-diadiktyo/>

² Αναφορά στην ευρέως διαδεδομένη ενότητα που συναντούμε στους ιστοτόπους των ΜΚΔ, όπου ορίζεται το πλαίσιο ορθής χρήσης τους.

³ <https://wearesocial.com/uk/blog/2018/01/global-digital-report-2018>

⁴ Ο Habermas, στο έργο του: «Strukturwandel der Öffentlichkeit» (Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας), όρισε τη Δημόσια Σφαίρα (Öffentlichkeit) ως έναν «χώρο», εκτός της κρατικής εποπτείας, εντός του οποίου οι πολίτες, μπορούν να συνδιαλαγούν, να ανταλλάξουν γνώμες και γνώσεις και να ασκήσουν κριτική στην Εξουσία.

δημόσιας ζωής και επηρεάζουν αποφασιστικά τις κοινωνικές, τις οικονομικές και τις πολιτικές εξελίξεις ανά τον κόσμο⁵.

Με την αξιοσημείωτη τεχνολογική πρόοδο, η «Κοινωνία της Πληροφορίας» απέκτησε νέες διαστάσεις. Η διασύνδεση δισεκατομμυρίων χρηστών, δημιούργησε εύφορες συνθήκες για την βελτιστοποίηση της πληροφοριακής ροής. Η πληροφορία, αποτελεί τον θεμέλιο λίθο πάνω στον οποίο δομείται μια αλληλουχία διαδράσεων, οι οποίες συγκροτούν, εντέλει, το διαδικτυακό περιβάλλον. Πάνω στο σύγχρονο τεχνολογικό υπόβαθρο, δηλαδή, συγκροτείται, μια πλατφόρμα, επί της οποίας συντελείται μιας συνεχούς διαδικασία ανταλλαγής πληροφοριών, ανάμεσα σε αποκεντρωμένους τερματικούς σταθμούς, των οποίων οι χρήστες συνδέονται μεταξύ τους και διαμορφώνουν με τη σειρά τους, ως καινούριο τόπο, την διαδικτυακή «Κοινωνία της Πληροφορίας»⁶. Από την διαδικτυακή παροχή υπηρεσιών, έως την ενημέρωση και την πολιτική δράση, οι νέες τεχνολογίες παρέχουν δυνατότητες που καλύπτουν ένα μεγάλο μέρος της προβλεπόμενης ανθρώπινης διάδρασης.

Εντός της «Κοινωνίας της Πληροφορίας», πραγματοποιείται και ο μετασχηματισμός της πραγματικότητας της ανθρώπινης αλληλεπίδρασης. Η μερική «ψηφιοποίηση» των παραδοσιακών διαπροσωπικών σχέσεων, που τελείται εντός της, νεοσύστατης, ηλεκτρονικής δημόσιας σφαίρας, καθώς και το εύρος της ανάμειξης του μέσου ατόμου σε αυτήν, της έχουν προσδώσει, εκτός από οικουμενικά χαρακτηριστικά και την αμέριστη προσοχή των Δημοσιολόγων ανά την υφήλιο οι οποίοι προσπαθούν να ορίσουν αλλά και να οριοθετήσουν το φαινόμενο αυτό.

Είναι γεγονός πως η υπερεθνικότητα και η αοριστία του διαδικτυακού περιβάλλοντος, δίνουν την εντύπωση πως αυτό, σχεδόν, «ίπταται» πάνω από την Εξουσία και δεν υπόκειται στον έλεγχο των κανόνων δικαίου⁷. Ειδικά, κατά τα πρώιμα χρόνια της ανάπτυξής του, το διαδίκτυο φάνταζε ως ένας χώρος αδέσμευτος, ένας χώρος ελευθερίας επί του οποίου η τυπική ρύθμιση δεν είχε αποτέλεσμα και ως εκ τούτου διαφαινόταν πως η κρατική εποπτεία ήταν αδύνατο να εφαρμοστεί αποτελεσματικά σε ένα σύστημα τόσο δαιδαλώδες και πολυσύνθετο. Επιπλέον, ακόμα και αν υπήρχε πρόθεση ρύθμισης πτυχών της διαδικτυακής λειτουργίας, η στόχευση των επιμέρους κανόνων, αποτελούσε και

⁵ Μαντζούφας Π., «Ελευθερία Έκφρασης και Διαδίκτυο», 26-11-2019 <https://www.constitutionalism.gr/1834-eleyteria-ekfrasis-kai-diadiktyo/> τελευταία πρόσβαση: 23/03/2019

⁶ «Κοινωνία της Πληροφορίας μπορεί να νοηθεί το σύνολο των κοινωνικών σχέσεων που διαμορφώνονται με βάση την ηλεκτρονική ανταλλαγή πληροφοριών». Από το δοκίμιο: «Αναζητώντας τη Legem Informativam».

Παπαχρίστου Θ., Μήτρου Α., Τάκης Α. et al., (επιμ. Παπαδημητρίου Γ.) «Το Δικαίωμα Συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2006.

⁷ Παπαχρίστου, 2006

αποτελεί, ακόμα, σε έναν βαθμό, δυσεπίλυτη εξίσωση, ακριβώς, λόγω της προαναφερθείσας ρευστότητας και της απροσδιοριστίας του συστήματος⁸.

Έτσι, κατ' αρχάς, στο διαδίκτυο ίσχυσε, de facto, ένα μοντέλο διαδικαστικής ελευθερίας της έκφρασης, ενώ παράλληλα ευνοήθηκε η ενεργητική και η παθητική ελευθερία της πληροφόρησης⁹. Η «ηλεκτρονική παγκοσμιοποίηση» που συντελέστηκε ταχύτατα και ολοκληρωτικά, με την ανάπτυξη της τεχνολογίας και τη διασύνδεση των λαών στο διαδίκτυο, συνέβαλε αποφασιστικά στην κοινωνικοποίηση της γνώσης, ενώ παράλληλα καλλιέργησε ένα νέο μοντέλο, το οποίο χαρακτηρίζεται από μια ιδιότυπη και καθολική συνειδησιακή συμμετοχικότητα στα οικουμενικά διακυβεύματα.

Εντούτοις, η γιγάντωση του διαδικτύου και ως εκ τούτου η μεγέθυνση της ηλεκτρονικής Δημόσιας Σφαίρας με την ενσωμάτωση όλο και περισσότερων ανθρώπων σε αυτήν, επέφεραν συνεπακόλουθα την εκκίνηση του διαλόγου για πιθανούς τρόπους ρύθμισης και οριοθέτησης της δράσης των χρηστών στον παγκόσμιο ιστοχώρο.

Μπορεί ένα μοντέλο απόλυτης ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης να είναι βιώσιμο, σήμερα, ή κάτι τέτοιο μοιάζει απίθανο να λειτουργήσει; Μπορούν όλες οι πληροφορίες να διακινούνται ελεύθερα ή ορισμένες εξ αυτών πρέπει να αποσιωπώνται; Μπορεί η ελεύθερη έκφραση των χρηστών να είναι απεριόριστη ή μήπως η σύγκρουσή της με άλλα ατομικά δικαιώματα υπαγορεύει, ως λογική αναγκαιότητα, την οριοθέτησή της;

Η έξαρση του διαδικτυακού φαινομένου είναι πρόσφατη και η ταχύτητα με την οποία κινείται συνθέτουν ένα τοπίο κυλιόμενης μεταλλαγής.

Ωστόσο, η μέχρι τώρα, παρατήρηση της λειτουργίας του, η εμπειρία της ανάμειξης σε αυτήν, οι προσπάθειες ρύθμισής της, αλλά και το σκεπτικό των δικαστηρίων κατά την έκδοση αποφάσεων για υποθέσεις συναφείς με τη διαδικτυακή δράση, μας παρέχουν, αν όχι κάποια, απολύτως, ικανά εργαλεία, σίγουρα, ορισμένες γενικές κατευθύνσεις προκειμένου να επιχειρήσουμε να αναζητήσουμε απαντήσεις, σχετικές, τόσο με τη μορφολογία του «ηλεκτρονικού τοπίου», όσο και με την ταξινόμηση των προτεραιοτήτων πάνω σε αυτό.

⁸ «Ποιό θα ήταν κρίσιμο και αποτελεσματικό κριτήριο για την εφαρμογή του εθνικού κανόνα; Η τοποθεσία του server, ο τόπος εγκατάστασης του παρόχου του δικτύου, η προέλευση του μηνύματος ή ο τόπος διαμονής του αποδέκτη του μηνύματος, εάν υποθέσουμε ότι αυτός θα μπορούσε κατά κατηγορία να προσδιοριστεί;» Χρήστου Β., «Λογοκρισία στο Διαδίκτυο», σελ. 270, από τον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018

⁹ Χρήστου, 2018, σελ. 271

Κεφάλαιο 1^ο Ελευθερία Έκφρασης: Αξία και Νομική Προστασία

I. Η Αξία της Ελεύθερης Έκφρασης

«Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να λεχθούν». Αυτός ο τίτλος του βιβλίου του Raoul Vaneigem¹⁰ και από αυτόν τον ισχυρισμό εκκινεί η ανάπτυξη της συλλογιστικής του. Πράγματι, η Ελευθερία Έκφρασης αποτελεί μία από τις θεμελιώδεις αρχές, της δημοκρατικής κοινωνίας, αλλά και βασική προϋπόθεση για την ανάπτυξη της προσωπικότητας των πολιτών της.

Με τον όρο «Ελευθερία Έκφρασης», αναφερόμαστε σε κάθε μορφή αυτής, προφορικής ή έντυπης¹¹. Η Ελευθερία Έκφρασης είναι απαραίτητη για τη λειτουργία των δημοκρατιών. Στις δημοκρατίες, οι πολίτες επιλέγουν και αποφαινόμενοι. Προκειμένου κάποιος να επιλέγει, πρέπει πρώτα να μελετά, να ενημερώνεται, να διακρίνει και να καταλαβαίνει. Έτσι, χωρίς την ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία και δίχως τη δυνατότητα διάθεσης και επεξεργασίας του συνόλου των πληροφοριών στο άτομο, η δημοκρατική διαδικασία αποδυναμώνεται και ο έλεγχος, τόσο των ενεργειών της εξουσίας, όσο και των προσώπων που τις αναλαμβάνουν, φθίνει.

Η διασφάλιση της Ελευθερίας της Έκφρασης, (θεμιτή και επιθυμητή στις δημοκρατίες, ανεπιθύμητη από τα καθεστώτα¹², όπως και τα υπόλοιπα ατομικά δικαιώματα και ελευθερίες), έρχεται να προασπίσει όλες τις απόψεις, ακόμη και εκείνες που ενοχλούν και θίγουν. Εκείνες τις απόψεις που αμφισβητούν και κατακρίνουν, που είναι υπερβολικές ή προκαλούν το δημόσιο αίσθημα. Η ελευθερία της διατύπωσης απόψεων είναι τελεολογικά συνδεδεμένη με την πλήρωση του ατόμου, με την άνθιση των δεξιοτήτων του. Σε μια υπόθεση εργασίας όπου ο άνθρωπος δεν διαθέτει την ευχέρεια να σκέφτεται όπως επιθυμεί και να μοιράζεται τις σκέψεις του με τους άλλους, ακούγοντας, παράλληλα τις δικές τους απόψεις, η προσέγγιση της υπαρξιακής πληρότητας φαντάζει αδύνατη. Η φίμωση προσβάλλει την αυτονομία και την αυθυπαρξία του ατόμου, τον αποκόπτει από τη δυνατότητα να πλάσει εαυτόν και να ορίσει το αποτύπωμά του πάνω στη γη.

¹⁰ Ο Raoul Vaneigem (21/3/1934), είναι Βέλγος συγγραφέας και πρωτοστάτης της «Καταστασιακής Διεθνούς» (Situationist International), ενός καλλιτεχνικού κινήματος που συγκροτήθηκε στην Ευρώπη τη δεκαετία του 60', και άφησε έντονο στίγμα στα πολιτικά δρώμενα της ίδιας περιόδου. Με το πιο γνωστό του βιβλίο, «The Revolution of Everyday Life», αμφισβήτησε, ευθέως, τις νόρμες της σύγχρονης κοινωνίας και επηρέασε καταλυτικά τη φιλοσοφική σκέψη. http://www.wikiwand.com/en/Raoul_Vaneigem

¹¹ Για παράδειγμα τη διατύπωση πολιτικής γνώμης, την καλλιτεχνική δημιουργία κλπ.

¹² Π.χ. Παύση ισχύος της ΕΣΔΑ, (η οποία κατοχυρώνει τα ατομικά δικαιώματα και τις θεμελιώδεις ελευθερίες των πολιτών της ΕΕ, μεταξύ των οποίων βρίσκεται και η Ελευθερία Έκφρασης), αφού καταγγέλθηκε από το δικτατορικό καθεστώς το 1969. Η παύση διήρκεσε έως το 1974, όταν και η Σύμβαση ίσχυσε εκ νέου. (ν.δ. 53/1974)

Η ελευθερία της έκφρασης είναι, επιπροσθέτως, άρρηκτα συνδεδεμένη με την προαγωγή της γνώσης και την αναζήτηση της «αλήθειας». Ακόμη και μια, ολοκληρωτικά, μετέωρη και ανεδαφική άποψη δύναται να προωθήσει τον διάλογο και να συνεπικουρήσει τη διεύρυνση του ορατού πεδίου εξέτασης¹³. Το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση εξοπλίζει τους πολίτες των δημοκρατιών με, εξαιρετικά, χρήσιμα εφόδια στο ταξίδι για την διαμόρφωση συνειδητών θέσεων και, αντίστοιχα, τη διάπραξη λελογισμένων ενεργειών, ανεξάρτητων από τις παγιωμένες νόρμες και ανεπηρέαστων, όσο αυτό είναι δυνατό, από τις αναπόδεικτες βεβαιότητες που υπαγορεύει η κομφορμιστική κοινωνική διάρθρωση¹⁴. Η ελευθερία έκφρασης συμπορεύεται με την οικοδόμηση μιας κοινωνίας που σέβεται τη διαφορετικότητα και αποσκοπεί στη συναίνεση.

Έτσι, η αгаστή σκοπιμότητα διάπλωσης, ακριβώς, τέτοιων κοινωνιών, οδήγησε στην εκκίνηση των αναγκαίων προσπαθειών για τη νομική προστασία του δικαιώματος αυτού.

II. Η Νομική Προστασία της Ελευθερίας της Έκφρασης

Η ελευθερία έκφρασης αποτελεί αγαθό υψίστης αξίας και ως τέτοιο αντιμετωπίζεται, παραδοσιακά, καθώς αποτελεί ακρογωνιαίο λίθο της δημοκρατικής λειτουργίας. Σύμφωνα με το ΕΔΔΑ¹⁵, αποτελεί προϋπόθεση για την πρόοδο και την ολοκλήρωση κάθε ατόμου, καθώς η πολυφωνία και η ανεκτικότητα απέναντι στις απόψεις των άλλων διευρύνουν το πνεύμα και προωθούν τις επιδιώξεις μιας δημοκρατικής κοινωνίας. Δεν θεμελιώνει, απλώς, το αίτημα για αποχή του κρατικού ελέγχου από το πεδίο άσκησης της, αλλά λειτουργεί και ως πολιτικό δικαίωμα, αφού χωρίς την ύπαρξή της, δεν είναι εφικτή η διάπλαση μιας

¹³ Τσακυράκης Στ., «Η Ελευθερία Του Λόγου Στις ΗΠΑ», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1997

¹⁴ Βλ. Πείραμα του Milgram: «Το πρωτοποριακό και συγχρόνως αμφισβητούμενο πείραμα του Milgram μελέτησε συστηματικά μια πλευρά της υπακοής με αφορμή τις φρικαλεότητες της ναζιστικής εποχής. Για τις ανάγκες του πειράματος ο Milgram δημοσίευσε μια αγγελία σε εφημερίδες ζητώντας την εθελοντική συμμετοχή αμερικανών ανδρών σε μια μελέτη για τη μάθηση και τη μνήμη έναντι μικρής αμοιβής. Στο πείραμα συμμετείχαν κάθε φορά δύο άτομα, τα οποία μετά από εικονική κλήρωση αναλάμβαναν είτε το ρόλο του μαθητή είτε το ρόλο του δασκάλου. Στην πραγματικότητα ο μαθητής ήταν ο συνεργός του ερευνητή και ο δάσκαλος ο πραγματικός συμμετέχων που είχε ως έργο του να υποβάλλει σε ηλεκτροσόκ τον μαθητή, η ένταση του οποίου ήταν αυξανόμενη κάθε φορά που ο μαθητής έκανε λάθος στην απομνημόνευση λέξεων. Στην αρχή της διαδικασίας ο ερευνητής έδενε τον μαθητή σε ένα κάθισμα, ο οποίος του εκμυστηρευόταν ότι έχει πρόβλημα με την καρδιά του, πράγμα που άκουγε, υποτίθεται, κατά λάθος, ο δάσκαλος και εν συνεχεία αυτός μεταφερόταν σε μια διπλανή αίθουσα όπου είχε τοποθετηθεί η γεννήτρια του ηλεκτροσόκ. Μετά από ένα δοκιμαστικό ηλεκτροσόκ στον ίδιο το δάσκαλο, έντασης 45V, ξεκινούσε το πείραμα και η διαδικασία συνεχιζόταν μέχρι ο δάσκαλος να αρνηθεί τη χορήγηση μεγαλύτερης έντασης ηλεκτροσόκ, οπότε και το πείραμα τελειώνει και σημειώνονταν το επίπεδο έντασης. Στην πραγματικότητα όμως, η συσκευή δεν παρείχε ηλεκτρικά σοκ και οι αντιδράσεις του μαθητή στα ηλεκτροσόκ ήταν προκαθορισμένες. Τα αποτελέσματα έδειξαν ότι με τη διαταγή του ερευνητή όλοι οι συμμετέχοντες έφτασαν τα 300 V και το 65% μέχρι το δυνατότερο σοκ που υπήρχε στη γεννήτρια». <https://www.psychology.gr/diashma-peiramata-psychologias/730-milgram-experiment.html>, «Το πείραμα του Milgram για την υπακοή και οι επαναλήψεις του στους διάφορους πολιτισμούς».

Χατζίδου Στεργιανή, Βελέντζα Βασιλεία

¹⁵ Βλ. Υπόθεση Handyside v. The United Kingdom, 5493/72 ΕΔΔΑ, 07/12/1976

αυθεντικής κοινής γνώμης και η άσκηση από τους πολίτες, των δικαιωμάτων που τους απονέμει το Κράτος¹⁶.

Ο διάλογος για την διασφάλιση των ατομικών και των πολιτικών δικαιωμάτων αναδείχθηκε, ήδη, από τα μεταπολεμικά χρόνια, όταν και τα βασανισμένα, από τον πόλεμο, έθνη θέλησαν να εργαστούν από κοινού για την οικοδόμηση νέων δημοκρατικών, φιλελεύθερων, κοινωνικών μορφωμάτων.

Αναπόσπαστο κομμάτι και συστατικό στοιχείο κάθε διεθνούς κειμένου δικαιωματικής ύλης είναι, αυτονόητα, η ελευθερία έκφρασης, της οποίας η προστασία αποτελεί κορυφαία προτεραιότητα. Σε ευρωπαϊκό επίπεδο, η ΕΣΔΑ¹⁷, η οποία υπεγράφη ήδη από το 1950 από το Συμβούλιο της Ευρώπης, προέβλεπε ρητά την προστασία της ελεύθερης έκφρασης.. Συγκεκριμένα, στο Άρθρο 10 του κειμένου αναφέρεται πως κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα να εκφράζεται ελεύθερα και πως το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης, αλλά και την ελευθερία λήψης και μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών¹⁸. Με το ίδιο άρθρο προβλέπεται πως το δικαίωμα της ελευθερίας έκφρασης περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών και ιδεών, χωρίς παρέμβαση από αρχές και πέρα από σύνορα. Η διάταξη, υπερτονίζει τη σημασία της ελευθεριότητας της γνώμης και της ελεύθερης πληροφόρησης ως αναπόσπαστων στοιχείων της ελεύθερης έκφρασης.

Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιου κειμένου είναι και το μεταγενέστερο Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα του ΟΗΕ, στου οποίου το Άρθρο 19 και στις παραγράφους 1 και 2 προβλέπεται πως: «Κανείς δεν πρέπει να υπόκειται σε διακριτική μεταχείριση και να παρενοχλείται για τις απόψεις του» και ότι: «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία της έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία της αναζήτησης, της λήψης και της μετάδοσης πληροφοριών και απόψεων κάθε είδους, ανεξαρτήτως συνόρων, προφορικά, γραπτά, σε έντυπα, σε κάθε μορφή τέχνης ή με κάθε άλλο μέσο της επιλογής του»¹⁹. Ακόμη η παράγραφος 1 του Άρθρου 11, του,

¹⁶ Ιγγλεζάκης Ι., «Το Δικαίωμα στην Ψηφιακή Λήθη και οι Περιορισμοί του», 2014, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη

¹⁷ Η ΕΣΔΑ, είναι μια διεθνής συνθήκη για την προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και των θεμελιωδών ελευθεριών στην Ευρώπη. Στη Σύμβαση αυτή συμμετέχουν και οι 47 χώρες του Συμβουλίου της Ευρώπης, 28 από τις οποίες είναι μέλη της ΕΕ.

¹⁸ Άρθρο 10, παράγραφος 1: “Παν πρόσωπον έχει δικαίωμα εις την ελευθερίαν εκφράσεως. Το δικαίωμα τούτο περιλαμβάνει την ελευθερίαν γνώμης ως και την ελευθερίαν λήψεως ή μεταδόσεως πληροφοριών ή ιδεών, άνευ επεμβάσεως δημοσίων αρχών και ασχέτως συνόρων. Το παρόν άρθρον δεν κωλύει τα Κράτη από του να υποβάλωσι τας επιχειρήσεις ραδιοφωνίας, κινηματογράφου ή τηλεοράσεως εις κανονισμούς εκδόσεως αδειών λειτουργίας”.

¹⁹ Βλ. Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα (Υιοθετήθηκε και άνοιξε για υπογραφή, επικύρωση και προσχώρηση με την από 16.12.1966 υπ’ αριθμόν 2200 Α(XXI) απόφαση της Γενικής Συνέλευσης του ΟΗΕ, ξεκίνησε να ισχύει από τις 23.3.1976, σύμφωνα με το άρθρο 49).

πρόσφατου Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης προβλέπει, σε μία, κατά έναν βαθμό, όμοια διατύπωση πως: «Κάθε πρόσωπο έχει δικαίωμα στην ελευθερία έκφρασης. Το δικαίωμα αυτό περιλαμβάνει την ελευθερία γνώμης και την ελευθερία λήψης ή μετάδοσης πληροφοριών ή ιδεών, χωρίς την ανάμειξη δημοσίων αρχών και αδιακρίτως συνόρων».

Σε εθνικό επίπεδο, η ελευθερία έκφρασης του ατόμου κατοχυρώνεται με την πρώτη παράγραφο του Άρθρου 14 του Συντάγματος²⁰. Το Ελληνικό Σύνταγμα προστατεύει την έκφραση και τη διάδοση στοχασμών, που αναλύεται σε τέσσερα στάδια. Το πρώτο στάδιο αφορά την ελευθερία διαμόρφωσης γνώμης, η οποία επαφίεται στην αποχή από πιθανή εκμετάλλευση της εξουσιαστικής θέσης του Κράτους για την μονόπλευρη μετάδοση απόψεων, ιδεών ή συμβάντων με παράλληλη αποσιώπηση της αντιθετικής γνώμης. Δεύτερο βήμα της προστασίας είναι η παραδοχή πως ο καθένας δικαιούται να έχει ορισμένες απόψεις, δίχως να υφίσταται κάποιες ειδικές συνέπειες, εξαιτίας αυτών. Τρίτο στάδιο της προστασίας αποτελεί η δεδομένη ελευθερία εξωτερίκευσης της γνώμης. Το τελευταίο στάδιο περιλαμβάνει την ελευθερία διάδοσης της γνώμης με οποιονδήποτε τρόπο, σε οποιονδήποτε χρόνο και διαμέσου κάθε διαθέσιμου μέσου επικοινωνίας. Πάντως, όπως ρητά αναφέρεται στην παράγραφο 1, καθένας μπορεί να εκφράζεται ελεύθερα, αλλά τηρώντας τους Νόμους του Κράτους. Το όριο της ελεύθερης έκφρασης, δηλαδή, είναι η νομιμότητα, η οποία στην περίπτωση αυτή αφορά τον βαθμό, κατά τον οποίο, τα λεγόμενα ή τα γραφόμενα κάποιου, ξεπερνούν τα όρια της κοινά παραδεδεγμένης κοσμιότητας ή θίγουν.

Ιδιαίτερη σημασία έχει δοθεί στην προστασία της ελεύθερης έκφρασης και στην άλλη πλευρά του Ατλαντικού. Στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, η ελεύθερη έκφραση προστατεύεται με την Πρώτη Τροπολογία του Συντάγματος²¹. Εκτός των άλλων, η συγκεκριμένη τροπολογία προβλέπει πως το Κογκρέσο δε θα εγκρίνει νόμο που θα περιορίζει την ελευθερία του λόγου²² ή του τύπου. Η Αμερικανική έννομη τάξη

²⁰ Άρθρο 14/ παρ.1: «Καθένας μπορεί να εκφράζει και να διαδίδει προφορικά, γραπτά και δια του τύπου τους στοχασμούς του τηρώντας τους νόμους του Κράτους».

²¹ “Congress shall make no law respecting an establishment of religion, or prohibiting the free exercise thereof; or abridging the freedom of speech, or of the press; or the right of the people peaceably to assemble, and to petition the government for a redress of grievances”.

²² Είναι σημαντικό να δούμε τι εμπεριέχει η ελευθερία έκφρασης κατά την Αμερικανική Νομολογία. Όπως προκύπτει, λοιπόν, από τις αποφάσεις Αμερικανικών Δικαστηρίων η ελευθερία έκφρασης περιλαμβάνει: Το δικαίωμα να μη μιλάς, το δικαίωμα των μαθητών να φορούν μαύρα περιβραχιόνια για να διαδηλώσουν κατά του πολέμου, το δικαίωμα κάποιου να χρησιμοποιεί υβριστική γλώσσα για να διαδώσει πολιτικά μηνύματα, να συμβάλλει χρηματικά σε προεκλογικές εκστρατείες, να διαφημίζει προϊόντα και υπηρεσίες και να προβαίνει σε συμβολικές ενέργειες (όπως είναι το κάψιμο της σημαίας σε μια διαδήλωση). Από την άλλη, στην ελεύθερη έκφραση δεν περιλαμβάνονται: Η παρακίνηση σε ενέργειες που ενδέχεται να βλάψουν τρίτους, η κατασκευή και η διανομή χυδαίου υλικού, το κάψιμο φύλλων πορείας (ως κομμάτι αντιπολεμικής

περιλαμβάνει, πράγματι, ένα πλατύ φάσμα τρόπων έκφρασης με ελεύθερο περιεχόμενο, καθώς προστατεύει ακόμα και τον υβριστικό λόγο, την έκφραση αντιδράσεων σε κρατικές πολιτικές και την διαδήλωση αιτημάτων ποικίλης ύλης.

Όλοι έχουν το δικαίωμα να εκφράζονται ελεύθερα και να διαδίδουν τις απόψεις τους. Ακόμα και οι αιρετικές απόψεις, οι έντονα αντιτιθέμενες στην Εξουσία και οι θέσεις των μειονοτήτων δεν αποσιωπώνται, ούτε φιμώνονται οι πομποί τους²³.

i. Η Προστασία της Ελεύθερης Έκφρασης στο Διαδίκτυο

Λαμβάνοντας υπόψη την περίοπτη θέση που έχει καταλάβει, πλέον, το διαδίκτυο στο δημόσιο στερέωμα, αλλά ανατρέχοντας και στην σχετική νομολογία του ΕΔΔΑ²⁴, κατανοούμε πως η προστασία της ελεύθερης έκφρασης, κυρίως, όπως αυτή ορίζεται και κατοχυρώνεται, στην πρώτη παράγραφο του Άρθρου 14 του Ελληνικού Συντάγματος και στο Άρθρο 10 παρ. 1 της ΕΣΔΑ, εκτός από τη γραπτή έκφραση και την έκφραση διαμέσου των «παραδοσιακών» μέσων, περιλαμβάνει και την έκφραση στο διαδίκτυο. Όπως σημειώνεται στην θεωρία, η ελευθερία διάδοσης της έκφρασης είναι άρρηκτα συνδεδεμένη με την ύπαρξη ακροατηρίου.

Με την καθιέρωση του διαδικτύου ως ενός επικοινωνιακού μέσου με παγκόσμια εμβέλεια και την ανάπτυξη των υπηρεσιών του συμμετοχικού διαδικτύου, όπως είναι τα μέσα κοινωνικής δικτύωσης, επί των οποίων διαδραματίζεται δημόσια συζήτηση, καλλιεργήθηκε εντονότερα η προσδοκία εκδημοκρατισμού της δημόσιας επικοινωνιακής δραστηριότητας και το όραμα καθιέρωσης της ιδέας του καθολογικού ακροατηρίου²⁵, κάτι

διαμαρτυρίας), η άδεια σε μαθητές να τυπώνουν άρθρα στη σχολική εφημερίδα παρά τις ενστάσεις της διοίκησης του σχολείου, η εκφώνηση υβριστικών λόγων και η υποστήριξη της χρήσης παράνομων ουσιών σε σχολικές εκδηλώσεις. <https://www.uscourts.gov/about-federal-courts/educational-resources/about-educational-outreach/activity-resources/what-does> τελευταία πρόσβαση: 30-03-2019

²³ Ο βαθμός, βέβαια, κατά τον οποίο αυτές τυγχάνουν διάδοσης και προβολής από τα μέσα δεν είναι ανάλογος της σημασίας τους, είτε επειδή η προβολή τους δεν προσελκύει τα κοινά, είτε γιατί η διάδοσή τους δεν είναι οικονομικά επωφελής για τους χρηματοδότες των μέσων. *Importing the First Amendment: freedom of expression in American, English and European law, The First Amendment and the Media*, Barendt E. 1998, σελ. 31

²⁴ Στη νομολογία του ΕΔΔΑ (Ahmet Yildirim κατά Τουρκίας, 18.12.2012, Cengiz και άλλοι κατά Τουρκίας, απόφαση της 1ης Δεκεμβρίου 2015, παράγραφοι 49 και 52) αναγνωρίζεται η σημασία του διαδικτύου ως πεδίου άσκησης έκφρασης: «Το Διαδίκτυο έχει γίνει ένα από τα κύρια μέσα με τα οποία τα άτομα ασκούν το δικαίωμα να δέχονται και να μοιράζονται πληροφορίες και ιδέες, παρέχοντας απαραίτητα εργαλεία για συμμετοχή σε δραστηριότητες και συζητήσεις σχετικά με πολιτικά θέματα και θέματα γενικού ενδιαφέροντος [...] Επίσης, σχετικά με τη σημασία των διαδικτυακών ιστότοπων για την άσκηση της ελευθερίας έκφρασης, λαμβάνοντας υπόψη την προσβασιμότητά του και τη δυνατότητά του να αποθηκεύει και να επικοινωνεί μεγάλο όγκο πληροφοριών, το Διαδίκτυο παίζει ένα σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση της πρόσβασης του κοινού σε ειδήσεις, καθώς και στη διευκόλυνση της διάδοσης πληροφοριών εν γένει.

Η δραστηριότητα έκφρασης που παράγεται από τους χρήστες στο Διαδίκτυο δημιουργεί μία πλατφόρμα χωρίς προηγούμενο για την άσκηση της ελευθερίας της έκφρασης.»

²⁵ Συναντούμε τον όρο στο βιβλίο του Καθηγητή Ιγγλεζάκη «Το Δικαίωμα στην Ψηφιακή Λήθη και οι Περιορισμοί του», σελ. 155, όπου ο ίδιος αναφέρει πως τον δανείστηκε από τη διάλεξη του Α. Τάκη με τίτλο

που καταφανώς αναδεικνύει τη σημασία που έχει η διαφύλαξη της ελεύθερης έκφρασης στο πλαίσιο εκτύλιξης της διαδικτυακής επικοινωνιακής δραστηριότητας.

Οι πολίτες, οι οποίοι, σήμερα, είναι κατά πλειοψηφία και χρήστες του διαδικτύου και των ιστοτόπων κοινωνικής δικτύωσης, έχουν το δικαίωμα να εξωτερικεύουν τη σκέψη τους και να διατυπώνουν κάθε λογής απόψεις, εντός των ορίων της λογικής, των βασικών κανόνων ευπρέπειας και του νόμου, παντού στο ίντερνετ, χωρίς να κινδυνεύουν από διώξεις ή κυρώσεις, αφού το περιεχόμενο και οι συνθήκες της επικοινωνίας διαμορφώνονται, κατά κύριο λόγο, επί του συνδιαλλακτικού πλαισίου που ορίζουν οι, ηλεκτρονικά, συγχρωτιζόμενοι. Επιπλέον, οι χρήστες μπορούν, ελεύθερα, να πληροφορούν και να πληροφορούνται.

Τη σημασία που έχει η ελεύθερη έκφραση στα ηλεκτρονικά μέσα αναγνωρίζει και η νομολογία του ΕΔΔΑ, στην οποία υπερτονίζεται πως το Διαδίκτυο διαδραματίζει έναν, εξεχόντως, σημαντικό ρόλο στην αύξηση της πρόσβασης του κοινού στην πληροφορία και στην διευκόλυνση της διάδοσής της, ενώ σημαντική είναι, κατά τη γνώμη του Δικαστηρίου, και η διατηρησιμότητα των αρχείων, που προστατεύεται επίσης από το άρθρο 10. Αναφέρεται ότι τα αρχεία αυτά αποτελούν σημαντική πηγή για την εκπαίδευση και την ιστορική ανασκόπηση, αφού είναι εύκολα προσβάσιμα από τους ανθρώπους και ως επί το πλείστον, δωρεάν. Ως φορείς της ελευθερίας έκφρασης νοούνται τόσο τα φυσικά όσο και τα νομικά πρόσωπα, θέση με την οποία φαίνεται να συμφωνεί και το ΕΔΔΑ, το οποίο εκτός από προσφυγές πολιτών, έχει κρίνει στο παρελθόν και συνεχίζει να κρίνει, προσφυγές εταιριών και ενώσεων προσώπων. Έτσι συμπεραίνουμε πως χρήση του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση μπορεί να γίνει και από νομικά πρόσωπα που παρέχουν αγαθά και υπηρεσίες στην κοινωνία της πληροφορίας, νομικά πρόσωπα όπως οι πάροχοι των μηχανών αναζήτησης²⁶.

Η ελευθερία έκφρασης, πάντως, δε συνοδεύεται και από την δωρεάν πρόσβαση στο διαδίκτυο, παρά τη σχετική συνταγματική αναφορά στην υποχρέωση του Κράτους να διευκολύνει με υλικά μέσα την πρόσβαση σε αυτό και να την καταστήσει τεχνολογικά και οικονομικά προσιτή για όλους (Άρθρο 5^Α, παρ.2)²⁷.

Υπό τις συνθήκες, λοιπόν, που διαμορφώνει η τεχνολογική εξέλιξη, οι οποίες επιτρέπουν στους χρήστες του διαδικτύου να εκφράζονται και να διαχέουν πληροφορίες κατά την προτίμησή τους, σε απροσδιόριστο χώρο και χρόνο, ακόμα και ανώνυμα, η ελεύθερη

«Ανωνυμία και ελευθερία λόγου στα ιστολόγια και τις σελίδες κοινωνικής δικτύωσης», στο πλαίσιο διεξαγωγής του επιστημονικού συνεδρίου «Νομικές και Κοινωνικές Προεκτάσεις του Διαδικτύου Σήμερα».

²⁶ Ιγγλεζάκης, 2014, σελ. 156-157

²⁷ Μαντζούφας Π., «Ελευθερία Έκφρασης και Διαδίκτυο», 26/11/2010, <https://www.constitutionalism.gr/1834-eleyteria-ekfrasis-kai-diadiktyo/> τελευταία πρόσβαση: 30-03-2019

έκφραση παραμένει ψηλά στη «δικαιωματική ατζέντα» και η προστασία της κρίνεται σκόπιμη και αναγκαία για προφανείς λόγους.

Εντούτοις, οι νέες συνθήκες, που μόλις αναφέραμε, εισάγουν νέες παραμέτρους στο ζήτημα της προστασίας της. Στο διαδίκτυο, παράγεται, σαφώς, μεγαλύτερος κίνδυνος προσβολής έτερων ατομικών δικαιωμάτων, εξίσου σημαντικών με την ελεύθερη έκφραση²⁸. Δικαιώματα όπως η προστασία της ιδιωτικότητας, της τιμής και της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

²⁸ Βογιατζής Π., «Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο: Ένας «θαυμαστός, καινούργιος κόσμος» στη νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔιΜΜΕ τ. 3/2016, σελ. 374

Κεφάλαιο 2^ο Συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας: Η Νέα Μορφή της Δημοσιότητας, Ιδιωτικότητα και Δεδομένα

Η άνθιση του παγκόσμιου κυβερνοχώρου, η οποία επέφερε την παγκοσμιοποίηση της πληροφορίας και τη διαμόρφωση ενός οικουμενικού επικοινωνιακού μοντέλου, είχε ως αποτέλεσμα τη διάπλαση μιας νέας, τοπικά απροσδιόριστης και υπερβατικής των προϋπαρχουσών εθνικών δομών, κοινωνίας, της οποίας η πρωτοφανής εμβέλεια και επιρροή, αλλά και η γοητευτική ελευθερία της αύρα, την ανύψωσαν στη συλλογική συνείδηση ως ένα ιδεατό, οργανωσιακά, μόρφωμα που, υπαινικτικά, αμφισβήτησε τους παραδοσιακούς τύπους κοινωνικής οργάνωσης.

Εντυπωσιακότερη καινοτομία της νέας αυτής δομής, αποτέλεσε, αναμφίβολα, η απουσία συνόρων. Τα σύνορα, έννοια σύμφυτη και συμπορευόμενη με το ανθρώπινο είδος, αλλά και με τα περισσότερα ζωικά είδη, από τις απαρχές της ιστορίας και τις πρωτόλειες οργανωμένες συμβιωτικές δομές, χρησίμευσαν, πάντα, για τη χωρική οριοθέτηση και τη δημιουργία ζωνών ασφαλείας μεταξύ όμοιων ειδών²⁹. Εντούτοις, κάτι τέτοιο δεν ισχύει στην περίπτωση της διαδικτυακής κοινωνίας. Η θελκτική και ριζοσπαστική φυσιογνωμία της, κάνει τα σύνορα να μοιάζουν περιττά έως και βλαπτικά για την ανθρώπινη πρόοδο³⁰. Η νέα Κοινωνία της Πληροφορίας, είναι μια πολυδύναμη μετεξέλιξη της Δημόσιας Σφαίρας, στην οποία, δε νοείται, βάσει της κοινά παραδεδεγμένης αντίληψης, να μη συμμετέχει κάποιος.

Με τη συμμετοχή στην κοινωνία της πληροφορίας συνδέεται άρρηκτα και η ελευθερία της πληροφορίας, αφού μια πιθανή ανυπαρξία της δυνατότητας λήψης και γνώσης των απόψεων και των δεδομένων, θα αποδυνάμωνε το περιεχόμενο της ελεύθερης έκφρασης και ως εκ τούτου θα περιέστελλε τη δυνατότητα πλήρωσης των στοχεύσεων και των προσδοκιών για μια πλουραλιστική και λειτουργική δημοσιότητα.

Με την ανάπτυξη του διαδικτύου, παραγωγοί και κομιστές της πληροφορίας κατέστησαν οι ίδιοι οι άνθρωποι. Το παραγόμενο από τους χρήστες περιεχόμενο, καταλαμβάνει ένα μεγάλο πεδίο της διαμορφωμένης ηλεκτρονική πραγματικότητας. Οι πληροφορίες που διαμορφώνουν οι χρήστες διαδίδονται στο Internet με διάφορους τρόπους. Είτε μέσω αναρτήσεων σε ιστοσελίδες, είτε με μηνύματα ηλεκτρονικού ταχυδρομείου ή και με την

²⁹ Σε επίπεδο ανθρώπινης οργάνωσης, αυτή η ζώνη ασφαλείας πλάθεται ουσιαστικά, με το συνδυασμό πολλών επιμέρους ατομικών «ζωνών». Βλέπουμε πως στη λατινική παράδοση, πάνω στην οποία βασίστηκε μια από τις μεγαλύτερες αυτοκρατορίες όλων των εποχών, η έννοια των συνόρων κατέχει περίοπτη θέση. Χαρακτηριστικά, βλέπουμε πως ο Ρωμύλος χαράζει κάποια δικά του σύνορα και φτάνει στο σημείο να δολοφονήσει τον Ρώμο, τον ίδιο του τον αδερφό, επειδή δε τα σεβάστηκε.

³⁰ Eco U., «Με το Βήμα του Κάβουρα: Θερμοί Πόλεμοι και Λαϊκισμός των ΜΜΕ», σελ.122, Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006,

τοποθέτηση σχολίων κάτω από αναρτήσεις ιστοσελίδων ποικίλης ύλης, μέσω αναρτήσεων σε κοινωνικά δίκτυα, ακόμα και μέσω των διαδικτυακών, πια, ηλεκτρονικών παιχνιδιών και των chat room τους.

Έξω από τις νόρμες λειτουργίας των παραδοσιακών μέσων, οι πολίτες συμμετέχουν ενεργά με μια πολυδύναμη και μαζική κοινότητα πληροφοριακής έξαρσης³¹.

I. Το Δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας

Το δικαίωμα ελεύθερης συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας διασφαλίζεται για τους πολίτες των περισσότερων ανεπτυγμένων Χωρών του κόσμου. Η αναγκαιότητα της διασφάλισης του δικαιώματος πρόσβασης στην πληροφορία προστατεύεται και από την ΕΣΔΑ, αφού στο 10^ο άρθρο της αυτό προβλέπεται ως αυτοτελές δικαίωμα χάριν της πολιτικής και κοινωνικής συμμετοχής, αλλά και το ΕΔΑΔ, βάσει της σχετικής νομολογίας του³².

Στην Ελλάδα, η συμμετοχή στην Κοινωνία της Πληροφορίας αποτελεί δικαίωμα το οποίο διασφαλίζεται συνταγματικά³³. Το ίδιο άρθρο, μάλιστα, που διασφαλίζει το δικαίωμα αυτό, προβλέπει και παράλληλη υποχρέωση του Κράτους να διευκολύνει την πρόσβαση των πολιτών στην διαθέσιμη, ηλεκτρονικά διακινούμενη, πληροφορία³⁴.

Το δικαίωμα στην πληροφόρηση, σύμφωνα με το προαναφερόμενο άρθρο 5^Α Σ, νοείται ως η ελευθερία της πληροφορίας, τόσο στην ενεργητική, όσο και στην παθητική της μορφή, προβλέπει, δηλαδή, την ευχέρεια κάποιου να πληροφορεί και να πληροφορείται, να παρέχει πληροφορίες σε τρίτους, όπως και να τις αναζητά και να τις συλλέγει, με την παράλληλη αδιάκοπη πρόσβαση σε πηγές.

Όπως αναφέρθηκε και στο πρώτο κεφάλαιο της έρευνας, η ελευθερία που προστατεύει η θεωρία με το Άρθρο 5^Α, δε συνοδεύεται από την εκπλήρωση της συνταγματικής υποχρέωσης του κράτους για την παροχή δωρεάν πρόσβασης στο διαδίκτυο και για τη

³¹ Γιαννόπουλος Γ., «Ιστολόγια και εφαρμογή της νομοθεσίας περί τύπου: Η πορεία της νομολογίας μέχρι την ΑΠ 1425/2017, ΔιΜΜΕ τ. 4/2017, σελ. 494 - 501

³² Χρήστου Β., «Το δικαίωμα στην προστασία από την επεξεργασία δεδομένων», 2017, σελ. 197

³³ Άρθρο 5Α (Δικαίωμα στην Πληροφόρηση), παράγραφος 2: «Καθένας έχει δικαίωμα συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας. Η διευκόλυνση της πρόσβασης στις πληροφορίες που διακινούνται ηλεκτρονικά, καθώς και της παραγωγής, ανταλλαγής και διάδοσής τους αποτελεί υποχρέωση του Κράτους, τηρουμένων πάντοτε των εγγυήσεων των άρθρων 9, 9Α και 19.

³⁴ Για τη συνταγματική κατοχύρωση του δικαιώματος πρόσβασης στην Κοινωνία της Πληροφορίας: «Η πρωταρχική μορφή που προσλαμβάνει η διασφάλιση αυτή είναι η κατοχύρωση συγκεκριμένων θεσμικών εγγυήσεων των πτυχών της προσωπικής αυτονομίας, κοινώς θεμελιωδών δικαιωμάτων. Γι' αυτό και, όπως και αυτό του άρθρου 5 παρ. 1, έτσι και αυτό του άρθρου 5^Α παρ. 2εδ. α' Συντ., είναι κατ' εξοχήν ένα δικαίωμα για δικαιώματα, ένα μεταδικαίωμα. Μπορούμε έτσι να υποθέσουμε ότι το status του προσώπου στο εσωτερικό της ηλεκτρονικής επικοινωνίας συγκροτείται κατ' αρχήν από νομικές ευχέρειες και εξουσίες που παράγει η κανονιστική μήτρα του άρθρου 5 παρ. 1 Συντ., εν όψει των ιδιαιτεροτήτων της κοινωνικής δράσης που αναπτύσσεται στο εν λόγω πεδίο». Τάκης Α., «Πρόσβαση στην Ηλεκτρονική Επικοινωνία: η νομικοπολιτική διάσταση της σύγκλισης των τεχνολογιών», 2006, σελ. 72

διευκόλυνση, με υλικά μέσα, της πρόσβασης σε αυτό, με το να την καταστήσει τεχνολογικά και οικονομικά προσιτή για όλους.

Προς αυτή την κατεύθυνση, είναι απαραίτητο να γίνουν ορισμένα βήματα, έτσι ώστε το όραμα για καθολική συμμετοχή των πολιτών στην κοινωνία της πληροφορίας να γίνει πραγματικότητα.

Όσον αφορά αυτό το ζήτημα, θεωρούμε εύστοχη την πρόταση που παραθέτει ο Ανδρέας Τάκης³⁵. Οι «ουσιαστικές και διαδικαστικές εγγυήσεις» που αναφέρεται στο 5^A §2 ότι πρέπει να παραχωρηθούν για τη «θωράκιση της, επί ίσοις όροις, ελεύθερης πρόσβασης, πρέπει, σίγουρα, αφενός να εμπεριέχουν την κατοχύρωση τυποποιημένων κανόνων που θα διευκολύνουν την πρόσβαση στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία, αφετέρου να προβλέπουν τη συνολική επόπτευση όλων των παρόχων πρόσβασης από μια νέα ανεξάρτητη αρχή, στην οποία θα παρασχεθούν κανονιστικές αρμοδιότητες για την εξειδίκευση, έπειτα από σχετική διαβούλευση, των αρχών αποτελεσματικής προστασίας της πρόσβασης του καθενός στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία, λαμβάνοντας υπόψη τις ιδιαιτερότητες της συγκεκριμένης κλαδικής αγοράς. Άλλωστε, η ταχεία ανάπτυξη και καθιέρωση της κοινωνίας της πληροφορίας απαιτεί την πραγματοποίηση της απαραίτητης τεχνολογικής σύγκλισης από τα θεσμικά όργανα, στο δρόμο για μια ολιστική αντιμετώπιση των πτυχών του ηλεκτρονικού γίγνεσθαι.

Έπειτα, όσον αφορά στη «διασφάλιση της βέλτιστης απόδοσης των πόρων των δικτύων ηλεκτρονικής επικοινωνίας και των διαθέσιμων σχετικών υπηρεσιών», απαιτεί το σχεδιασμό για ένα ανοικτό δίκτυο, του οποίου οι πάροχοι θα σέβονται τους κανόνες ανταγωνισμού και διαφάνειας, με παράλληλο σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων των χρηστών, θέμα που θα μας απασχολήσει σε ωριμότερο στάδιο της έρευνας. Κύρια προϋπόθεση για την ορθή λειτουργία της νέας επικοινωνιακής πραγματικότητας είναι, αν μη τι άλλο, η διασφάλιση της αδιάληπτης και ελεύθερης δημόσιας ηλεκτρονικής έκφρασης και η προστασία της από τους «κινδύνους» που παράγονται για το περιεχόμενο, τόσο από την κρατική παρεμβατικότητα, όσο και από την στρατηγική τοποθέτηση ιδιωτών στην κατοχή «ηλεκτρονικών πόρων» με ό, τι συνεπιφέρει η άσκηση των δραστηριοτήτων αυτών.

Τέλος, όσον αφορά στην υποχρέωση διασφάλισης της ελάχιστης πραγματικής δυνατότητας πρόσβασης στην δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία, αυτή εστιάζει, πιο πολύ

³⁵ Τάκης Α., «Πρόσβαση στην Ηλεκτρονική Επικοινωνία: η νομοκοινοτική διάσταση της σύγκλισης των τεχνολογιών», σελ.78, από τον συλλογικό τόμο: Παπαχρίστου Θ., Μήτρου Λ., Τάκης Α. et al., (επιμ. Παπαδημητρίου Γ.) «Το Δικαίωμα Συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2006.

στα πεδία της εκπαίδευσης και της κοινωνικής πολιτικής. Εδώ, κύρια στόχευση πρέπει να είναι ο προσδιορισμός του ελάχιστου αναγκαίου επιπέδου εξοπλισμού που μπορεί να κατέχει κάθε πολίτης, αν όχι εντελώς δωρεάν, με την καταβολή ενός μικρού αντιτίμου. Με αυτόν τον τρόπο, η επίτευξη του σκοπού της συμμετοχής στην κοινωνική ζωή για όλους θα ήταν εφικτή³⁶.

Σίγουρα, πάντως, το μεγαλεπήβολο αυτό σχέδιο, δεν είναι πιθανόν να εφαρμοστεί με τη λήψη αποσπασματικών μέτρων, όπως ήταν, για παράδειγμα, η παροχή επιδότησης για αγορά φορητών υπολογιστών στους μαθητές της πρώτης γυμνασίου, το 2009³⁷ ή με λεκτικά πυροτεχνήματα, όπως η, προ πενταετίας, πολιτική υπόσχεση για δωρεάν WIFI, πανελλαδικά, κάτι που, ελλείπει σχεδίου, δεν εφαρμόστηκε ποτέ, παρά μόνο τοπικά και για περιορισμένο χρονικό διάστημα.

II. Κυριαρχία των ΜΚΔ και Διαμόρφωση της Νέας Δημοσιότητας

Από τις αρχές του 1990, όταν και έκανε την πρώτη του εμφάνιση το διαδίκτυο, έως και σήμερα, ο αριθμός των ανθρώπων που είναι συνδεδεμένοι σε αυτό, αυξάνεται διαρκώς, με ταχείς ρυθμούς. Όπως αναφέρθηκε, σε πρότερο σημείο της παρούσας μελέτης, σύμφωνα με τα τελευταία στοιχεία, ο αριθμός των χρηστών του διαδικτύου υπερβαίνει τα 4 δισεκατομμύρια. Το διαδίκτυο, ως «τόπος» κοινού ενδιαφέροντος και προφανούς δυναμικής, συμπορεύεται και αλληλεπιδρά με την πρόοδο του ανθρώπινου πολιτισμού. Η ραγδαία ανάπτυξη της τεχνολογίας στον τομέα των ψηφιακών μέσων, προώθησε την σύγκλιση των τεχνολογιών, κυρίως, των τηλεπικοινωνιών και της πληροφορικής. Η ανάμειξη του ατόμου στη νέα ηλεκτρονική πραγματικότητα, που άρχισε να αυξάνεται, ήδη από την δημιουργία των Blogs³⁸, τα οποία εγκαινίασαν την αδέσμευτη πληροφόρηση και την άμεση διάδραση ανάμεσα στους χρήστες, απογειώθηκε με την εμφάνιση των Μέσων

³⁶ Τάκης Α., 2006, σελ. 80

³⁷ <https://www.tanea.gr/2009/03/23/greece/laptop-sta-prwtakia-toy-gymnasioy/> τελευταία πρόσβαση: 15-03-2019

³⁸ Ο ορισμός του blog δίνεται από το <https://dictionary.cambridge.org>, ως εξής: «Μπλογκ είναι μια τακτική καταγραφή των σκέψεων, των απόψεων ή των εμπειριών σου, την οποία κοινοποιείς στο διαδίκτυο, έτσι ώστε να την διαβάσουν και άλλοι άνθρωποι». Τα Blogs είναι ελεύθερης χρήσης, προσωπικά ιστολόγια, βασισμένα σε μια απλουστευμένη πλατφόρμα, προκειμένου η δημιουργία τους να μην απαιτεί ιδιαίτερες τεχνικές γνώσεις και να μπορεί να τα χρησιμοποιήσει ο καθένας. Η καινοτομία που εισήγαγε η εμφάνιση σελίδων αυτού του τύπου, είναι η δυνατότητα άμεσης διάδρασης των χρηστών και ο ελεύθερος ηλεκτρονικός διάλογος για οποιοδήποτε θέμα.

Κοινωνικής Δικτύωσης. MySpace³⁹, Twitter⁴⁰, Facebook⁴¹ και στη συνέχεια LinkedIn⁴² και Instagram⁴³, είναι μόνο μερικά από τα ΜΚΔ που αποτέλεσαν και αποτελούν, καθημερινά, σημεία συνάντησης δισεκατομμυρίων ανθρώπων από όλον τον κόσμο. Τα ΜΚΔ παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά. Αρχικά, η εγγραφή σε αυτά προϋποθέτει την παροχή προσωπικών στοιχείων, τα οποία χρησιμοποιούνται προκειμένου να διαμορφωθεί μια εξατομικευμένη σελίδα η οποία να αντιπροσωπεύει τον εκάστοτε χρήστη. Οι σελίδες των ΜΚΔ, προσφέρουν, επίσης, τη δυνατότητα δημοσίευσης περιεχομένου ποικίλης ύλης εκ μέρους των συμμετεχόντων σε εκείνα, αλλά και διασύνδεσης των τελευταίων με άλλα άτομα, τα οποία χρησιμοποιούν τις ίδιες πλατφόρμες⁴⁴.

Σύντομα, τα ΜΚΔ, εδραιώθηκαν ως σημαίνων παράγοντας της δημόσιας ζωής σε κάθε γωνιά του πλανήτη, ενώ το πρωτοφανές ενδιαφέρον των χρηστών για αυτά, λειτούργησε ως «προσκλητήριο» συμμετοχής, όχι μόνο για απλούς πολίτες, αλλά και για μεγάλες εταιρείες, πολυάριθμες οργανώσεις, κυβερνήσεις και τηλεπικοινωνιακούς παρόχους⁴⁵. Η σύγκλιση των τεχνολογιών, οδήγησε, με τη σειρά της, στην ανάδειξη της ηλεκτρονικής επικοινωνίας ως «αρένας» επί της οποίας, εκτός του ότι διασταυρώνονται εξουσίες, ξιφουλκούν αντικρουόμενα οικονομικά και πολιτικά συμφέροντα⁴⁶. Είναι η σύγκλιση

³⁹ «Το Myspace είναι ένα κοινωνικό δίκτυο που προσφέρει ένα διαδραστικό δίκτυο φίλων, προσωπικά προφίλ, μπλογκς, ομάδες, φωτογραφίες, μουσική και βίντεο. Το Myspace ιδρύθηκε το 2003. Από το 2005 μέχρι το 2008, το Myspace ήταν το μεγαλύτερο κοινωνικό δίκτυο στον κόσμο, ενώ το 2006 είχε ξεπεράσει ακόμη και την Google ως ο πιο επισκέψιμος ιστοχώρος στις ΗΠΑ. <https://el.wikipedia.org/wiki/Myspace>

⁴⁰ Το Twitter είναι ένας ιστοχώρος κοινωνικής δικτύωσης που επιτρέπει στους χρήστες του να στέλνουν και να διαβάζουν σύντομα μηνύματα (μέχρι 280 χαρακτήρες), τα οποία ονομάζονται τουίτς (tweets). Τα μηνύματα μπορούν να αναγνωστούν και από μη συνδεδεμένους χρήστες, αλλά μόνο οι συνδεδεμένοι μπορούν να δημοσιεύσουν κείμενα. Δημιουργήθηκε στις 21 Μαρτίου του 2006 και δημοσιεύθηκε τον Ιούλιο του ίδιου χρόνου. Η υπηρεσία έγινε γρήγορα δημοφιλής και σήμερα έχει 305 εκατομμύρια ενεργούς χρήστες (2015). Είναι ένας από τους δέκα πιο δημοφιλείς ιστοτόπους του διαδικτύου. <https://el.wikipedia.org/wiki/Twitter>

⁴¹ Το Facebook ανήκει στην κατηγορία των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Αυτή τη στιγμή είναι το δημοφιλέστερο στο είδος του, έχοντας πάνω από 829 εκατ. καθημερινούς και πάνω από 1,32 δισ. μηνιαίους ενεργούς χρήστες. Κάθε χρήστης άνω των 13 ετών μπορεί να δημιουργήσει το δικό του προφίλ, το οποίο μπορεί στη συνέχεια να ενημερώσει με προσωπικές πληροφορίες, φωτογραφίες καθώς και με τα ενδιαφέροντά του. Με τη δημιουργία του προφίλ, ο χρήστης μπορεί να στείλει αιτήματα φιλίας σε άλλους χρήστες, οι οποίοι θα πρέπει να τον αποδεχθούν ή να τον απορρίψουν. Από τη στιγμή που ο χρήστης αποκτά φίλους, μπορεί και παρακολουθεί τις δημοσιεύσεις τους και μερική από τη δραστηριότητα τους. <http://www.socialmedialife.gr/109111/facebook-ti-einai-kai-pos-leitourgei/>

⁴² Το LinkedIn είναι ιστοχώρος επαγγελματικής κοινωνικής δικτύωσης. Ιδρύθηκε τον Δεκέμβριο του 2002, αλλά ξεκίνησε επίσημα στις 5 Μαΐου του 2003. Τα εγγεγραμμένα μέλη του έχουν τη δυνατότητα να δημιουργήσουν το προσωπικό επαγγελματικό τους προφίλ, να συνδεθούν με άλλους χρήστες, να αναζητήσουν εργασία, αλλά και να δημιουργήσουν πελατολόγιο. <https://el.wikipedia.org/wiki/LinkedIn>

⁴³ Το Instagram είναι μια δωρεάν εφαρμογή κοινωνικής δικτύωσης που δίνει την δυνατότητα επεξεργασίας και κοινοποίησης φωτογραφιών και βίντεο στο διαδίκτυο. Ιδρύθηκε το 2010. <https://el.wikipedia.org/wiki/Instagram>

⁴⁴ Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., «Οι Ιστότοποι Κοινωνικής Δικτύωσης ως Εθνική, Ευρωπαϊκή και Διεθνής Πρόκληση για την Προστασία της Ιδιωτικότητας», Αθήνα, 2010

⁴⁵ Shirky Clay, Foreign Affairs

Vol. 90, No. 1 (JANUARY/FEBRUARY 2011), pp. 28-41, Τελευταία πρόσβαση: 10/01/2019

⁴⁶ Τάκης Α., 2006

αυτή, που προκύπτει από την «καθολική» δικτύωση, η οποία συντελείται και συμβάλλει στη γιγάντωση του πυλώνα της ηλεκτρονικής επικοινωνίας, που τείνει να επιφέρει, σταδιακά, τον ολοκληρωτικό μετασχηματισμό της δημοσιότητας.

Το πεδίο της ψηφιακής «ανταλλαγής», αποτελεί έναν νέο και διακριτό τομέα κοινωνικής διάδρασης. Τα αποκεντρωμένα μέλη του, με την πρόσβαση που τους παρέχουν οι εξελιγμένες τεχνολογικές υποδομές, διακινούν το περιεχόμενο της αρεσκείας τους και το διαθέτουν υπόψιν του συνόλου των συνδεδεμένων. Πλέον, άνθρωποι σε κάθε γωνιά της γης, άνθρωποι των οποίων οι απόψεις, οι γνώμες και οι θέσεις δε θα ακούγονταν ποτέ, αν δεν υπήρχε το διαδίκτυο, χάρη στην πρόσβασή τους σε αυτό, μπορούν να αλληλεπιδρούν πολυεπίπεδα, εισφέροντας πολύτιμα στοιχεία στον παγκόσμιο διάλογο.

Ενδεικτική του μετασχηματισμού της δημοσιότητας είναι, επίσης, η σταδιακή απομάκρυνση του κοινού από τα παραδοσιακά μέσα ενημέρωσης, όπως ο Τύπος και η Τηλεόραση και η εξοικείωσή του με την συνεχή ροή ειδήσεων που προσφέρεται στο internet, μέσω των ενημερωτικών ιστοσελίδων στις οποίες ανακατευθύνεται, ως επί το πλείστον, κατά την περιήγηση εντός των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Η τεράστια συμμετοχή των ανθρώπων στις διαδικτυακές πλατφόρμες, «προσκάλεσε» τους «μεγάλους παίκτες» που διέγνωσαν την διατελούμενη μεταστροφή του ενδιαφέροντος, να συμμετέχουν κι αυτοί στις πολύ αποτελεσματικές διαδραστικές πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, έτσι ώστε να επωφεληθούν από την αμεσότητα του μέσου και τον όγκο του κοινού.

i. Η Νέα Δομή της Δημοσιότητας

Ακολουθώντας μια μη γραμμική και ξέφρενη πορεία, ο μετασχηματισμός της δομής της δημοσιότητας συντελείται απρόσκοπτα και ο δημόσιος χώρος επικοινωνίας αποκτά γνωρίσματα καινά. Η δημόσια σφαίρα, με την έννοια της κιβωτού που ενέκλειε την αποδέσμευση και την ελευθεριότητα της άποψης, την εύκαμπτη πολυφωνία των νεότερων δημοκρατικών κοινωνικών μορφωμάτων, την αναζήτηση της πολιτικής και επιστημονικής αλήθειας, αλλά και την κριτική και τον έλεγχο της εξουσίας από τους πολίτες, θα τολμούσε κάποιος να πει, πως δεν υφίσταται σήμερα, τουλάχιστον όχι στην περιγραφόμενη ιδανική της μορφή. Η κοινή γνώμη δεν είναι ένα ομοιογενές μείγμα. Οι διάφορες, μεταξύ τους, «κοινωνικές αφετηρίες»⁴⁷ των συνδαιτημόνων του δημόσιου λόγου και η αναπόφευκτη εισχώρηση των κέντρων πολιτικής και οικονομικής εξουσίας στη δημόσια σφαίρα, επέφερε, τόσο τον πολυκερματισμό και την «οπαδοποίηση» των συμμετεχόντων στη

⁴⁷ Με την έννοια του ταξικού διαχωρισμού που ενυπάρχει στη διάρθρωση των ανθρώπινων κοινωνιών

δημοσιότητα, όσο και την προσπάθεια επηρεασμού της αντικειμενικότητας και αποσιώπησης της κριτικής και αποστασιοποιημένης ματιάς⁴⁸.

Σταδιακά, υπό το πρίσμα της παγιωμένης δημοκρατίας και της πάλης των αντιμαχόμενων μερών για επικοινωνιακή επικυριαρχία, σφυρηλατήθηκε ένα νέο μοντέλο κοινωνικής διάδρασης που εδράζεται σε μια ιδιαίζουσα και διαρκή διαλεκτική πολεμική⁴⁹, απομακρυσμένη από τον πυρήνα της κοινωνικής σύμπνοιας και της συνεργατικής δημιουργίας και προόδου.

Η ύπαρξη του οικονομικού παράγοντα είναι, κάθε άλλο, παρά αμελητέα όσον αφορά στη συμβολή της στον μετασχηματισμό της δημοσιότητας και την πρόσληψη της σημερινής της μορφής. Η επικράτηση του καταναλωτικού προτύπου που συνόδευσε την βιομηχανική έξαρση και την πρυτανεία του καπιταλιστικού μοντέλου οικονομικής ανάπτυξης ξεκίνησε βαθμιαία να αφήνει το δικό της στίγμα στη δημόσια σφαίρα. Ο Τύπος και στη συνέχεια η Ραδιοφωνία, η Τηλεόραση και εσχάτως το διαδίκτυο και τα νέα ψηφιακά μέσα αποτέλεσαν και αποτελούν πρόσφορο έδαφος άσκησης οικονομικής δραστηριότητας. Η μαζική επικοινωνία έδωσε την ευκαιρία στους εμπορικούς κολοσσούς και τις εταιρίες που δραστηριοποιούνται στην παροχή υπηρεσιών να διαφημιστούν και να μπουν σε κάθε σπίτι. Η εμπορευματοποίηση της δημόσιας επικοινωνίας εντάθηκε παράλληλα με την τεχνολογική έξαρση και την μετάβαση στην ηλεκτρονική εποχή⁵⁰. Απεριόριστες επιλογές θεαμάτων, αγαθών και υπηρεσιών παρελαύνουν καθημερινά μπροστά στα μάτια του μέσου ανθρώπου που αδυνατεί να επεξεργαστεί τον συνολικό όγκο της πληροφορίας και, παθητικώς, μετέχει σε μια μεταλλαγμένη δημόσια σφαίρα, κατανοώντας, απλά, τις βασικές αρχές που διέπουν τη λειτουργία της⁵¹. Στη σύγχρονη εποχή και υπό συνθήκες, φαινομενικά, απεριόριστης πληροφοριακής κοινωνικότητας⁵², υπάρχει η δυνατότητα διάπλασης μιας πολυδύναμης, αυτόνομης και λειτουργικής δημόσιας σφαίρας. Τι ισχύει όμως σήμερα;

«Η κοινωνία των πολιτών είναι αυτόνομη, όταν οι δραστηριότητές της ρυθμίζονται από κανόνες που αντλούνται από τον βίοκοσμο και αναπαράγονται ή αναμορφώνονται δια μέσου της επικοινωνίας»⁵³.

⁴⁸ Στρατηλάτης Κ., «Συντάσσοντας το δικαίωμα στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία: Μαζική Επικοινωνία, Ελευθερία και Δημοκρατία στην Πληροφοριακή Εποχή», Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006, σελ. 10

⁴⁹ Ferry, L., Sponville A. C. «Οι μοντέρνοι καιροί και η σοφία τους, 2000, Εκδοτικός Οίκος Α. Α. Λιβάνη

⁵⁰ Χρήστου Β., «Ο λαός, η αντιπροσώπευση και η «ατομική» δημοκρατία», 3/2018, μελέτες/απόψεις, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Αθήνα, 2018

⁵¹ Το On/Off των ηλεκτρονικών συσκευών, η σύνδεση και η αποσύνδεση από τα ΜΚΔ σηματοδοτούν την είσοδο και την έξοδο από τη δεξαμενή της πληροφορίας και της τηλεδιάδρασης.

⁵² Ο καθένας μπορεί να εκφράζεται ελεύθερα, να μιλά με όλους και να αποκτά, στιγμιαία, πρόσβαση σε όλες τις πληροφορίες του κόσμου.

⁵³ Στρατηλάτης Κ., «Συντάσσοντας το δικαίωμα στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία: Μαζική Επικοινωνία, Ελευθερία και Δημοκρατία στην Πληροφοριακή Εποχή», σελ.19, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006,

Διαβάζοντας τη φράση αυτή, συναντούμε, αρχικά, το συσχετισμό των εννοιών της αυτονομίας και της απουσίας εξωτερικής ρύθμισης. Οι κανόνες για τη λειτουργία ενός σχήματος, τέτοιου είδους, αντλούνται από το φυσικό πεδίο, δηλαδή από τους άγραφους κανόνες, που διέπουν τη βασική ανθρώπινη αλληλεπίδραση και συμπεριφορά.

Έπειτα οι κανόνες αυτοί, αφού διατρέξουν τα επιμέρους προσωπικά «φίλτρα», λαμβάνουν την τελική τους μορφή, αυτή τη μορφή που συνεπικουρεί τη λειτουργικότητα και την ακεραιότητα του μορφώματος. Στον ιδεατό, λοιπόν, τύπο μιας αυτόνομης κοινωνίας των πολιτών, δεν υφίστανται οι όποιες υποδείξεις των ρυθμιστικών αρχών. Περαιτέρω, γίνεται σαφές πως το συνεκτικό στοιχείο αυτού του διαδραστικού μοντέλου είναι η ίδια η επικοινωνία.

Έτσι, εκτός της εξωτερικής ρύθμισης, απουσιάζει και η επιρροή του οικονομικού παράγοντα. Πραγματοποιώντας την αναγωγή του τύπου στην υπάρχουσα (και κατά κύριο λόγο ηλεκτρονική) φυσιογνωμία της δημοσιότητας και κάνοντας την αναγκαία σύγκριση, αντιλαμβανόμαστε πως αυτή απέχει αρκετά από την διαδραστική αυτονομία όπως εκείνη περιεγράφηκε παραπάνω. Όπως αναφέρθηκε σε προγενέστερο σημείο της έρευνας, η ταχύρρυθμη ανάπτυξη της ηλεκτρονικής επικοινωνίας, η αθρόα συμμετοχή των ανθρώπων σε αυτήν και οι απεριόριστες δυνατότητες που προσφέρουν οι σύγχρονες πλατφόρμες, «προσκάλεσαν» τόσο τα Κράτη, όσο και τις μεγάλες εταιρείες να συμμετάσχουν στη νέα δημόσια σφαίρα. Τα Κράτη για να την παρακολουθήσουν, να την ελέγξουν και να ρυθμίσουν τη δραστηριότητα εντός της και οι εταιρείες για να κερδοσκοπήσουν. Με αυτόν τον τρόπο και τα δύο συστατικά στοιχεία της αυτονομίας εξοβελίστηκαν και η, αρχικά, απέραντη και δυσπροδιόριστη διαδικτυακή σφαίρα σκιαγραφήθηκε και απέκτησε διακριτά όρια. Η, εντός της, διαδραματιζόμενη επικοινωνιακή δραστηριότητα έγινε αντικείμενο έρευνας και επεξεργασίας με απώτερο στόχο την βελτιστοποίηση, αφενός των ελεγκτικών μηχανισμών και αφετέρου των οικονομικών πρακτικών που εξασκούνται επί του συνόλου των χρηστών του διαδικτύου.

III. Ο Ρόλος του Τρόπου «Αντιμετώπισης» της Ελευθερίας της Έκφρασης στην «Αλλαγή Παραδείγματος»

Η δομική διάρθρωση της δημόσιας σφαίρας εδράζεται στην ελευθερία της έκφρασης των συμβαλλομένων της. Η αλλαγή παραδείγματος που συντελέστηκε, καθώς μεταφερθήκαμε από την απλούστερη και τοπικά προσδιορισμένη επικοινωνία στην οριζόντια ηλεκτρονική επικοινωνία σχετίζεται άμεσα, κατά την κρίση του γράφοντος, με δύο παράγοντες.

Ο πρώτος παράγοντας, έχει να κάνει με τον τρόπο που γίνεται αντιληπτή και ερμηνεύεται η έννοια της ελευθερίας της έκφρασης. Ο επικοινωνιακός ιδεότυπος που κυριάρχησε έως

και τα πρώιμα χρόνια του διαδικτύου, υιοθέτησε μια ανάγνωση που εστίαζε στη διάσταση της ελεύθερης έκφρασης ως μιας ενέργειας επικουρικής προς την αναζήτηση της αλήθειας, τον έλεγχο και την κριτική στην εξουσία. Αναγνωρίζοντας την αξία της ελεύθερης έκφρασης προς την κατεύθυνση της εμπάθουσας της δημοκρατίας και της αναζήτησης της αλήθειας, προκύπτει μια λειτουργική δημόσια σφαίρα που δομείται πάνω στην αδιαμεσολάβητη και ανεμπόδιστη επικοινωνία των πολιτών.

Από την άλλη, το οικονομικά εστιασμένο επικοινωνιακό μοντέλο που διαδέχθηκε τα χρόνια της πολιτικά αντιλαμβανόμενης ελευθερίας, εστίασε σε μια άλλη διάσταση της ελεύθερης έκφρασης, σε αυτή της ανεμπόδιστης εκδήλωσης της ατομικότητας, παραγκωνίζοντας, την αξία που αυτή έχει ως εγγυητική επιταγή της άσκησης δημοκρατικού ελέγχου⁵⁴. Με την υιοθέτηση αυτής της ανάγνωσης της ελευθερίας, προκύπτει μια δημόσια σφαίρα απομακρυσμένη από το θεσμικό της ρόλο, μακριά από τον πλουραλισμό, την αυξημένη πολιτική συμμετοχή και την ηθική διαφωνία. Διαπλάθεται, ουσιαστικά μια οντότητα που δε βασίζεται στην ελευθερία, αλλά εδράζεται στην ασφάλεια που παρέχει η ύπαρξη μιας διευθυνόμενης δομής⁵⁵.

Ο δεύτερος παράγοντας που συνετέλεσε στην «αλλαγή παραδείγματος» τη δημόσια σφαίρα, έχει να κάνει με την είσοδο περισσότερων δεδομένων στην εξίσωση του δημόσιου λόγου. Για τους λόγους που αναφέρονται παραπάνω, το «όραμα» για την ύπαρξη ενός απολύτως ελευθεριακού μοντέλου επικοινωνίας, που συνόδευσε τη γένεση του διαδικτύου, δεν απαντάται στη σύγχρονη ηλεκτρονική πραγματικότητα. Περαιτέρω, μετά την είσοδο νέων «παικτών» στο «ηλεκτρονικό γίγνεσθαι», μεταβλήθηκε το μοντέλο ελέγχου της ορθότητας της έκφρασης. Μοιραία, η δυαδικότητα που χαρακτήριζε το πεδίο ελέγχου της έκφρασης⁵⁶ εγκαταλείφθηκε και υιοθετήθηκε ένα, νέο, πλουραλιστικό μοντέλο. Όπως διαβάζουμε στο δοκίμιο του Jack Balkin, “Free Speech Is A Triangle”⁵⁷, είναι ευκολότερο να αντιληφθούμε αυτό το νέο μοντέλο ως ένα ιδιότυπο τρίγωνο που στη μία του γωνία βρίσκονται οι εθνικές κυβερνήσεις και τα όργανα της Ευρωπαϊκής Ένωσης, στην άλλη οι

⁵⁴ Η νεοφιλελεύθερη αντίληψη, σχετικά με τη δημοσιότητα, προτάσσει το οικονομικό στοιχείο. Κύρια πτυχή αυτής της θεώρησης είναι η «ιδιοκτησιακή πρόσληψη του δημοσίου λόγου». Προκειμένου να προσεγγιστεί η ελευθερία, είναι απαραίτητη η ανάγνωση της δυνατότητας έκφρασης ως μιας φυσικής διανθρώπινης ιδιότητας, που αξίζει να προστατευτεί εφόσον συνεπικουρεί το άτομο στην επίτευξη των ιδιωτικών του σκοπών, αυτών δηλαδή που σχετίζονται με την ατομική του ευτυχία.

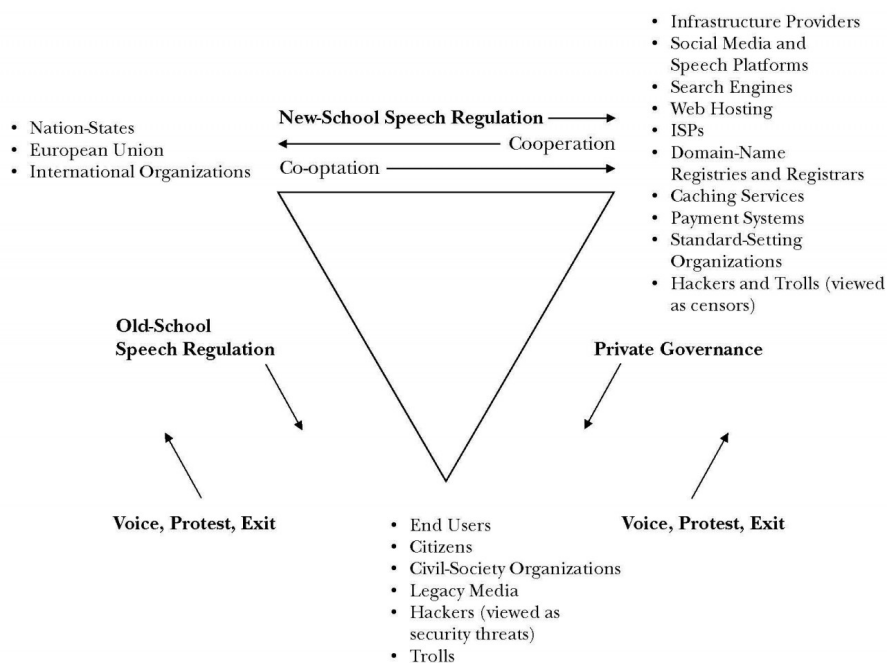
⁵⁵ Στρατηλάτης, 2006, σελ. 52

«Η περιγραφή αποτελεί μια επίθεση στις κατακτήσεις των μεταπολεμικών δημοκρατικών κοινωνιών. Μια επίθεση που χρησιμοποιεί ως κύρια όπλα την ειρωνεία και την υπεραπλούστευση... η ανάδειξη του τύπου ως μέσου προώθησης του δημοσίου συμφέροντος, ισοδυναμεί με την απελευθέρωση από την ελευθερία και ειδικότερα με την απόρριψη της διαφωτιστικής αυτονομίας εις όφελος του πατερναλισμού», Στρατηλάτης, 2006, σελ. 53

⁵⁶ Υπήρχε ο ελέγχων και ο ελεγχόμενος. Από τη μία υπήρχαν οι εκάστοτε κυβερνήσεις και τα ελεγκτικά τους όργανα και από την άλλη οι εκφραζόμενοι.

⁵⁷ 2018, <https://columbialawreview.org/content/free-speech-is-a-triangle/> τελευταία πρόσβαση: 08-03-2019

ιδιωτικοί διαδικτυακοί κολοσσοί (συμπεριλαμβανομένων των μέσων κοινωνικής δικτύωσης, των μηχανών αναζήτησης, των παρόχων διαδικτυακών συνδέσεων και των εταιριών παροχής υπηρεσιών διαδικτυακών πληρωμών) και στην τρίτη γωνία πολλοί διαφορετικοί πομποί μηνυμάτων (φυσικά πρόσωπα, «παραδοσιακά» μέσα ενημέρωσης, διάφορες οργανώσεις με δικαιωματική ατζέντα, hackers⁵⁸ και «trolls»⁵⁹). Η ευχέρεια έκφρασης του κάθε εκφραζόμενου στον διαδικτυακό κόσμο προσδιορίζεται από τους συσχετισμούς ισχύος μεταξύ των «παιχτών» αυτών στην προσπάθεια που καταβάλουν προκειμένου να βρουν «ζωτικό χώρο» στη δημόσια σφαίρα. Οι ρυθμιστικές αρχές «στοχεύουν» τους εκφραζόμενους, ενώ παράλληλα και συνδυαστικά με τις αρχές, οι εκάστοτε οργανώσεις προστασίας των δικαιωμάτων του ανθρώπου πιέζουν τους παρόχους των μέσων κοινωνικής δικτύωσης να ελέγξουν την ασκούμενη επ' αυτών έκφραση.

*Το «Πλουραλιστικό Μοντέλο του Ελέγχου της Έκφρασης», του Jack Balkin

⁵⁸ «Χάκερ (Hacker) ονομάζεται συνήθως το άτομο το οποίο εισβάλλει σε υπολογιστικά συστήματα και πειραματίζεται με κάθε πτυχή τους». <https://el.wikipedia.org/wiki/Χάκερ>

⁵⁹ Στη γλώσσα του Διαδικτύου η λέξη τρολ (troll) περιγράφει κάποιον χρήστη του Ίντερνετ με πονηρά προκλητικές, σκόπιμα ανόητες ή επιτηδευμένα εκτός θέματος θέσεις και απόψεις σε μία online ανοιχτή κοινότητα, όπως ένα φόρουμ συζήτησης, mailing list, chat room ή μπλογκ, με πρωταρχική πρόθεση να προκαλέσει και να ερεθίσει άλλους χρήστες ή με κάθε τρόπο να επιφέρει διαταραχή σε μια διαδικτυακή συζήτηση για οποιοδήποτε θέμα και να πετύχει μια αλυσίδα αντιδράσεων από άλλους χρήστες. [https://el.wikipedia.org/wiki/Τρολ_\(Διαδίκτυο\)](https://el.wikipedia.org/wiki/Τρολ_(Διαδίκτυο))

Σωρευτικά, οι δύο αυτοί παράγοντες συνέβαλαν στη διάπλαση της νέας, πολύπλοκης και παγκόσμιας, πλέον, δημοσιότητας, επί της οποίας λαμβάνουν χώρα πολυεπίπεδες διεργασίες. Διεργασίες τέτοιες που υπερβαίνουν την απλή ανταλλαγή απόψεων και πληροφοριών και εκτείνονται, όχι μόνο, σε κάθε πτυχή της δημοσιότητας αλλά, εσχάτως, παρεισφρέουν και στην ιδιωτική σφαίρα.

IV. Η Ιδιωτικότητα υπό το Πρίσμα της Ανάπτυξης των Νέων Μέσων Επικοινωνίας

Η Ιδιωτικότητα, σήμερα, υπό το πρίσμα της ψηφιακής έξαρσης, θα ισχυριζόταν κανείς πως, αν δεν έχει εξασθενήσει ως έννοια, σίγουρα έχει μετασηματιστεί. Όσον αφορά στη χρήση του όρου, λόγω του αντικειμένου της παρούσας μελέτης, κρίνεται δόκιμη η ανάγνωση της ιδιωτικότητας ως το δικαίωμα κάποιου να μην παρακολουθείται και να μην καταγράφεται, ενώ χρησιμοποιεί τα σύγχρονα τεχνολογικά επιτεύγματα⁶⁰ και, πιο συγκεκριμένα, στην εξεταζόμενη περίπτωση, να μην παρακολουθούνται και να μην καταγράφονται τα δεδομένα που προκύπτουν, ενώ αυτός χρησιμοποιεί τις υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης.

Σημαντικό για την ανάδειξη της σημασίας του δικαιώματος αυτού, είναι, αρχικά ένα άλλο δικαίωμα, εκείνο επί της ίδιας εικόνας, η επιλογή δηλαδή, ενός ατόμου, για την απόδοση στον εαυτό του, ορισμένων συγκεκριμένων στοιχείων και τα χαρακτηριστικών τα οποία πιστεύει πως τον συναποτελούν. Το δικαίωμα τούτο, δε θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστούμε πως έχει περισταλεί ελέω των συνθηκών που πλάθει η ψηφιοποίηση της κοινωνικότητας. Είναι, πρακτικά, σχεδόν ανέφικτο για κάποιον που συμμετέχει ενεργά στα ΜΚΔ, να ελέγξει και να επιλέξει, απολύτως, τα χαρακτηριστικά που του αποδίδονται, αφού τα δεδομένα του καταγράφονται και παρουσιάζονται συνολικά, ενώ παράλληλα, ασήμαντες και ασυνάρτητες μεταξύ τους πληροφορίες δύνανται να διαμορφώσουν το προφίλ αναζήτησης ενός χρήστη με τρόπο τέτοιο που ο αναζητών να διαμορφώσει μια στρεβλή πρώτη εικόνα για τον αναζητούμενο, χωρίς ο δεύτερος να μπορεί να κάνει για να μεταστρέψει την εντύπωση αυτή και να ορίσει μια θεμελιωδώς νέα εικόνα, τουλάχιστον όχι άμεσα και ηλεκτρονικά. Στον πυρήνα της ανθρώπινης προσωπικότητας βρίσκονται, όχι οι πληροφορίες του ατόμου, αλλά εκείνες οι επιλογές του, που συγκροτούν, εντέλει, μια συνεκτική απόδοση του εαυτού του⁶¹.

⁶⁰ Χρήστου Β., 2017, σελ. 11

⁶¹ Χρήστου Β., 2017, σελ. 18-19

Ομολογουμένως, η ιδιωτικότητα με τη μορφή που της έχει αποδοθεί από το δυτικό παράδειγμα, τείνει να εκλείψει και για αυτό δεν ευθύνεται μόνο η αυξημένη κρατική παρέμβαση στον δημόσιο χώρο (κάμερες παρακολούθησης, συστήματα εντοπισμού).

Η εξοικείωση του σύγχρονου ανθρώπου με τα αυτοματοποιημένα μέσα και το διαδίκτυο, αλλά πολύ περισσότερο, η όλο και αυξανόμενη οικειοθελής έκθεση του ιδιωτικού του βίου στην ψηφιακή δημόσια σφαίρα, η καταγραφή, δηλαδή, στα μέσα κοινωνικής δικτύωσης των στιγμών που, άλλοτε, «έμεναν» στο σημείο που συντελούνταν, προσδίδει την ιδιωτικότητα μια ρευστή υπόσταση. Η κοινοποίηση προσωπικών δεδομένων στις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης γεννά μια σειρά από ζητήματα και εγείρει την προβληματική για τις συνέπειες που μπορεί να έχει η διαρκής δημοσιότητα σε συνδυασμό με τη δυνατότητα αναζήτησης, ανάκτησης και επεξεργασίας των δεδομένων αυτών από τρίτους⁶².

Ίσως, η διαρκής αυτή δημοσιότητα είναι που τείνει να επιφέρει, σταδιακά, και την οριστική απαξίωση της ιδιωτικότητας ως εννοιολογικής δομής, με τη μορφή αυτονόητου αποτελέσματος και αναπόδραστης συνθήκης.

V. Συμμετοχή στον Διαδικτυακό Κόσμο και Δεδομένα

Το πρώτο βήμα που απαιτείται για την εγγραφή σε οποιαδήποτε πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης είναι η παροχή σε αυτήν, ορισμένων βασικών προσωπικών στοιχείων του επίδοξου χρήστη, όπως το ονοματεπώνυμο, ο τόπος κατοικίας και σε κάποιες περιπτώσεις ο αριθμός κινητού τηλεφώνου του (για λόγους επαλήθευσης της γνησιότητας του διαμορφούμενου profile). Με την κατάθεση αυτών των στοιχείων και την επιβεβαίωση της εγκυρότητας της προσωπικής διεύθυνσης ηλεκτρονικού ταχυδρομείου που επίσης εκείνος οφείλει να αναφέρει κατά την εγγραφή του, ξεκινά η εμπειρία του στα περισσότερα ΜΚΔ. Για λόγους που υποδεικνύονται από τη νωπή εμπειρία, καθώς και λόγω της πρωτοφανούς μαζικότητας που αυτό παρουσιάζει, στην παρούσα ενότητα, θα επιχειρήσω να εστιάσω στην περίπτωση του Facebook.

Όσο, λοιπόν, αφορά στο Facebook, μετά την διάθεση των προαναφερθέντων βασικών προσωπικών στοιχείων, ο χρήστης έχει τη δυνατότητα να το χρησιμοποιήσει κανονικά. Το εν λόγω μέσο κοινωνικής δικτύωσης, εστιάζει στη διασύνδεση του ατόμου, αρχικά, με άτομα του, ήδη, γνωστού κύκλου του που τυγχάνει να χρησιμοποιούν τη σελίδα⁶³ και στη συνέχεια με περισσότερους ανθρώπους, που ενδέχεται να μη σχετίζονται απευθείας με τον

⁶² Ιγγλεζάκης Ι., 2014, σελ. 165

⁶³ Υπάρχει, επίσης, η δυνατότητα πρόσκλησης στην πλατφόρμα σε άτομα που δεν είναι εγγεγραμμένα, ακόμα, σε αυτήν, μέσω του καταλόγου επαφών που βρίσκεται στο κινητό τηλέφωνο του κάθε χρήστη.

ίδιο⁶⁴. Στη συνέχεια ο χρήστης, συνδεδεμένος, πλέον, με έναν αριθμό άλλων χρηστών, και προκειμένου να εξελίξει και να διαμορφώσει ένα προφίλ που να ανταποκρίνεται ικανοποιητικά στην εικόνα που έχει για τον εαυτό του, έχει την ευχέρεια να προσθέσει στη σελίδα του περισσότερα προσωπικά στοιχεία, φωτογραφίες από προσωπικές του στιγμές και από προσφιλείς του δραστηριότητες, πληροφορίες για τα hobbies και τις ασχολίες του, τα βιβλία που του αρέσουν, τις ταινίες που τον συγκίνησαν. Η κεντρική ιδέα του μέσου είναι ότι ο διασυνδεδεμένος μοιράζεται περιεχόμενο το οποίο, εφόσον κοινοποιείται στους υπόλοιπους, γίνεται αντικείμενο επιδοκimasίας⁶⁵, σχολιασμού⁶⁶ ή και περαιτέρω διαμοιρασμού⁶⁷. Το κεντρικό αυτό concept, λόγω της πρωτοφανούς δημοφιλίας του μέσου, αλλά και χάρη στην εξέλιξη της τεχνολογίας, μετεξελίσσεται διαρκώς και προσδίδει στην πλατφόρμα δυνατότητες και διαστάσεις τέτοιες που θα ήταν δύσκολο να φανταστεί κάποιος ότι θα αποκτούσε, όταν ιδρύοταν από κάποιους φοιτητές το 2004.

ι. Συλλογή και Επεξεργασία των Δεδομένων των Χρηστών

Εκτός από τα φυσικά πρόσωπα, σελίδα στο Facebook μπορούν να διατηρούν και μεγάλες εταιρείες, πολιτικά κόμματα, Μη Κυβερνητικοί Οργανισμοί, όργανα της εκτελεστικής εξουσίας και κάθε είδους επιχειρήσεις. Η ναυαρχίδα των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης δεν είναι μόνο ένα μέρος «συνάντησης» και «συναναστροφής» με ανθρώπους. Είναι ένας «τόπος» στον οποίο συντελούνται, πλέον, με αξιοσημείωτη ταχύτητα και επιτυχία, διαδικασίες οι οποίες, κάποτε, απαιτούσαν χρονοβόρες ζυμώσεις (προώθηση μιας πολιτικής ατζέντας), μεγάλα χρηματικά κεφάλαια (διαφήμιση ενός προϊόντος ή μιας υπηρεσίας) ή και δεν ήταν δυνατό να πραγματοποιηθούν με επιτυχία σε εύλογο χρόνο πριν την εμφάνιση των ΜΚΔ (άμεση ευαισθητοποίηση του κοινού για κάποιο φλέγον κοινωνικό ζήτημα).

Με την εθελούσια διάθεση των προσωπικών στοιχείων εκ μέρους των χρηστών, με τις περαιτέρω πληροφορίες που παρέχουν, σε δεύτερο βαθμό, οι ίδιοι για τους εαυτούς τους, με τους τρόπους που αναφέραμε πιο πάνω (ενημέρωση για ενδιαφέροντα, προτιμήσεις), αλλά και με την καταγραφή των δημοσιεύσεων στις οποίες αντιδρούν θετικά εκ μέρους

⁶⁴ Γνωστή δυνατότητα που παρέχει η πλατφόρμα: «Γνωρίστε φίλους φίλων».

⁶⁵ “Like”: Η δυνατότητα των χρηστών να αντιδρούν θετικά στις δημοσιεύσεις των άλλων, γνωστοποιώντας την αρέσκειά τους στον δημοσιεύοντα. Πλέον, με την εξέλιξη της πλατφόρμας, έχουν προστεθεί παραπάνω από μια επιλογές αντίδρασης στις δημοσιεύσεις, οι οποίες αντικατοπτρίζουν το βαθμό επιδοκimasίας ή αποδοκimasίας σε αυτές, με την προσθήκη συγκεκριμένων emoticons(εικονίδια, προϊόν animation, που αναπαριστούν ανθρώπινες εκφράσεις συναισθημάτων, όπως ο θυμός, το γέλιο, η ειρωνεία).

⁶⁶ “Comment”: Η δυνατότητα που παρέχεται στον χρήστη να σχολιάζει τις δημοσιεύσεις που γίνονται από άλλα πρόσωπα στην πλατφόρμα.

⁶⁷ “Share”: Δυνατότητα που παρέχει το Facebook στον χρήστη με την οποία εκείνος μπορεί να αναδημοσιεύει περιεχόμενο που προέρχεται από άλλους χρήστες.

των εργαλείων της πλατφόρμας, οι χρήστες κατηγοριοποιούνται. Ανάλογα με την ηλικία, τα ενδιαφέροντα και τις προτιμήσεις τους, τα διάφορα άτομα που κάνουν χρήση της σελίδας κατατάσσονται σε όμοιες ομάδες. Οι ομάδες αυτές αποτελούν κοινά, στα οποία, αναλόγως με τους σκοπούς τους, μπορούν να «στοχεύσουν» οι εκάστοτε διαφημιζόμενοι. Διασφαλίζοντας πως το κοινό της προώθησης έχει επιλεγεί με σχετική ακρίβεια, καθίσταται δυνατή η υψηλή αποτελεσματικότητα της τελευταίας, αλλά και η βελτιστοποίηση του ισοζυγίου κόστους/οφέλους, στην περίπτωση που οι σκοποί της διαφήμισης είναι εμπορικοί.

Αυτό που, σύντομα, περιεγράφηκε με τις τελευταίες προτάσεις, είναι που ονομάζουμε στοχευμένη διαφήμιση. Η στοχευμένη διαφήμιση δεν εμφανίστηκε όσο πρόσφατα τέθηκαν σε λειτουργία τα ΜΚΔ και έχει παρουσία στο διαδίκτυο πριν από αυτά, ωστόσο τα σύγχρονα εργαλεία που, εσχάτως, εκείνα παρέχουν, δημιουργούν ένα εξαιρετικά εύφορο πεδίο άσκησης της.

Το 2007, το Facebook λάνσαρε μια καινοτόμο εφαρμογή, η οποία θα μελετούσε τη συμπεριφορά των χρηστών και θα τους παρουσίαζε τις διαφημίσεις που σχετίζονται περισσότερο με τα ενδιαφέροντά τους. Η εφαρμογή ονομάστηκε: Social Ads. Η εταιρεία στήριξε τη χρησιμότητα της εισαγωγής της σε έναν τριμερή ισχυρισμό. Αρχικά, υποστήριξε πως είναι χρήσιμο για τους χρήστες να μπορούν να συνδεθούν με τις προσωπικότητες, τις εταιρείες και τα αγαθά που τους ενδιαφέρουν περισσότερο. Δευτερευόντως, τονίστηκε η αυξημένη αξία που θα είχαν οι διαφημίσεις αυτές για τους χρήστες, εφόσον θα στηρίζονταν στις προσωπικές τους προτιμήσεις. Τέλος, έγινε λόγος πως η ευχέρεια κοινοποίησης της εμπειρίας, που θα αποκόμιζαν με την περιήγησή τους στις προτεινόμενες σελίδες, στους διαδικτυακούς τους φίλους θα βελτιστοποιούσε την παρεχόμενη εμπειρία κοινωνικής δικτύωσης.

Με διαφορά λίγων ημερών και στην ίδια κατεύθυνση έγινε η εισαγωγή μιας ακόμα εφαρμογής, του Beacon. Η εφαρμογή θα κατέγραφε τις ενέργειες των χρηστών με σκοπό τη βελτιστοποίηση της εμπειρίας τους, ενώ παράλληλα, θα τους ενημέρωνε για τις ενέργειες των φίλων τους με τη μορφή συνεχούς ροής⁶⁸. Επιπλέον, οι ιθύνοντες διαβεβαίωσαν τους χρήστες πως οι διαφημιζόμενοι δε θα μπορούσαν να δουν σε ποιους προβάλλονται οι διαφημίσεις τους και δε θα είχαν πρόσβαση στα προσωπικά τους στοιχεία. Εντούτοις, στην πραγματικότητα οι διαβεβαιώσεις αυτές διαψεύστηκαν. Εξελιγμένα λογισμικά παρείχαν τότε και παρέχουν, ακόμα περισσότερο, σήμερα, στις επιχειρήσεις, τη δυνατότητα συλλογής των δεδομένων των χρηστών, με απώτερο σκοπό τη διάγνωση του

⁶⁸ Τελικά, μετά από αντιδράσεις, η εφαρμογή αυτή αφαιρέθηκε από τις προεπιλεγμένες ρυθμίσεις της υπηρεσίας. Όποιος επιθυμούσε να τη χρησιμοποιήσει, θα έπρεπε πρώτα να το δηλώσει ρητά.

βαθμού αποτελεσματικότητας των διαφημίσεών τους. Όπως αναγραφόταν, τότε, στο κείμενο των «όρων και πολιτικών» με το οποίο συμφωνούμε όλοι, προκειμένου να χρησιμοποιήσουμε την πλατφόρμα, το Facebook δε φέρει καμία ευθύνη για συλλογή και επεξεργασία των δεδομένων αυτών από διαφημιστικές εταιρείες.

Σταδιακά, το ζήτημα της συλλογής δεδομένων και της χρήσης αυτών, ξεκίνησε να απασχολεί τους θεσμικούς φορείς.

Το 2008 η Καναδική Εταιρεία Πολιτικής στο διαδίκτυο και δημοσίου συμφέροντος προσέφυγε στον Καναδό Επίτροπο Προστασίας του Ιδιωτικού Βίου εναντίον του Facebook, εδράζοντας την προσφυγή της αυτή στον ισχυρισμό πως οι χρήστες του δεν είναι επαρκώς ενημερωμένοι σχετικά με τον τρόπο διάθεσης των δεδομένων τους για διαφημιστικούς και άλλους κερδοσκοπικούς σκοπούς, ενώ επίσης υποστήριξε πως η υπηρεσία δεν είχε τη ρητή συγκατάθεση των χρηστών για την αποκάλυψη των προσωπικών τους πληροφοριών. Ο Επίτροπος αποφάνθηκε πως η αμερικανική πλατφόρμα κοινωνικής δικτύωσης παραβίαζε τις Αρχές Προστασίας της Ιδιωτικότητας των χρηστών. Τον επόμενο χρόνο, μετά από διαβουλεύσεις ανάμεσα στους εκπροσώπους του Facebook και την Επιτροπή, συμφωνήθηκε η συμμόρφωση της δημοφιλούς υπηρεσίας με τις συστάσεις της τελευταίας, κυρίως επί ζητημάτων που αφορούσαν στην ιδιωτικότητα. Για την επεξεργασία των δεδομένων από τρίτους, όμως, συμφωνία δεν υπήρξε⁶⁹.

ii. Διαρροή Προσωπικών Δεδομένων - Το Σκάνδαλο «Cambridge Analytica»

Όπως έχει καταδειχθεί από την πρόσφατη εμπειρία, το ζήτημα διαρροής, συλλογής και επεξεργασίας των προσωπικών δεδομένων των χρηστών του διαδικτύου, είναι κάθε άλλο παρά αμελητέο. Οι σχετικές υποθέσεις πυκνώνουν και η προβληματική γύρω από την ασφάλεια των δεδομένων και την προστασία της ιδιωτικής σφαίρας αυξάνεται. Uber⁷⁰, eBay⁷¹, και Yahoo⁷² είναι μεταξύ των πολλών εταιριών – κολοσσών που έχουν παραβιαστεί τα τελευταία χρόνια από επιθέσεις hackers. Τα δεδομένα που αντλήθηκαν

⁶⁹ Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., 2010, σελ. 96-102

⁷⁰ Το 2016, επίθεση που δέχτηκε, είχε ως αποτέλεσμα τη διαρροή των προσωπικών στοιχείων, κατά προσέγγιση, 57 εκατομμυρίων χρηστών και 600.000 οδηγών. Η εταιρία κατέβαλε στους hackers το ποσό των 100.000 ευρώ για να καταστρέψουν τα δεδομένα, ωστόσο το αν το έκαναν στην πραγματικότητα, δεν επιβεβαιώθηκε <https://www.businessinsider.com/uber-company-scandals-and-controversies-2017-11#november-2017-news-breaks-that-uber-tried-to-cover-up-a-cyberattack-that-impacted-millions-of-customers-40> τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019.

⁷¹ Μεταξύ του Φεβρουαρίου και του Μαρτίου του 2014, ο γνωστός ιστότοπος αγοραπωλησιών δέχθηκε επίθεση από hackers, με αποτέλεσμα να διαρρεύσουν προσωπικά στοιχεία 145 εκατομμυρίων χρηστών της πλατφόρμας <https://www.bankinfosecurity.com/ebay-a-6858> τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019.

⁷² Το 2017, η εταιρία παραδέχτηκε πως οι κυβερνοεπιθέσεις που είχε δεχτεί, έως τότε, είχαν ως αποτέλεσμα τη διαρροή των δεδομένων, συνολικά, περίπου τριών δις χρηστών. Τα αρχεία που άντλησαν οι hackers εμπεριείχαν προσωπικά στοιχεία, διευθύνσεις, τηλέφωνα, ακόμα και κωδικούς πρόσβασης. <https://www.trustedreviews.com/news/yahoo-hack-data-breach-3300993> τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

μέσω αυτών των επιθέσεων είναι αμέτρητα. Το σημαντικότερο, τουλάχιστον, μέχρι το επόμενο, σκάνδαλο διαρροής προσωπικών δεδομένων έχει το όνομα της εταιρίας που το σχεδίασε και το προκάλεσε.

Η Cambridge Analytica, ήταν μια μεγάλη Βρετανική εταιρία, της οποίας, κύριο αντικείμενο εργασίας αποτελούσε η ανάλυση δεδομένων. Με τη συλλογή τεράστιου όγκου δεδομένων από τη δραστηριότητα των χρηστών στο διαδίκτυο, επιχείρησε και επέτυχε να κατασκευάσει λογισμικά πρόβλεψης και επηρεασμού της συμπεριφοράς.

Το μεγάλο σκάνδαλο που ξέσπασε, αφορούσε την ανάμειξη της εταιρίας στην προεκλογική εκστρατεία του, τότε, υποψήφιου Προέδρου των ΗΠΑ Donald Trump⁷³. Όπως αποκάλυψε ο Chris Wiley, που εργαζόταν στην Βρετανική εταιρία, αυτή, στις αρχές του 2014, συνέλεξε, παράτυπα, και επεξεργάστηκε τα προσωπικά δεδομένα, κατά προσέγγιση, 50 εκατομμυρίων χρηστών του Facebook⁷⁴, με απώτερο σκοπό τη δημιουργία ενός προηγμένου συστήματος. Το λογισμικό αυτό, που θα λάμβανε υπόψη τα ατομικά προφίλ εκατομμυρίων Αμερικανών ψηφοφόρων, στη συνέχεια θα τους παρουσίαζε εξατομικευμένες πολιτικές διαφημίσεις, ανάλογα με τις προτιμήσεις και τα επιμέρους χαρακτηριστικά τους. Τα δεδομένα που χρησιμοποιήθηκαν από τους αναλυτές, συλλέχθηκαν, κυρίως, μέσω μιας εφαρμογής της πλατφόρμας κοινωνικής δικτύωσης με όνομα «thisisyourdigitallife»⁷⁵. Στην αρχή η εφαρμογή αναπτύχθηκε με τη μορφή ενός τεστ προσωπικότητας. Εκατοντάδες χιλιάδες χρήστες, έκαναν το τεστ και, με το αζημίωτο, συμφωνούσαν, έτσι ώστε τα δεδομένα τους να χρησιμοποιηθούν για ακαδημαϊκούς σκοπούς. Η εφαρμογή, εντούτοις, συνέλεγε παράτυπα, όχι μόνο τα δικά τους δεδομένα, αλλά και αυτά των διαδικτυακών τους φίλων. Στα στοιχεία που συλλέχθηκαν, εκτός από τις προσωπικές πληροφορίες των χρηστών, περιλαμβάνονταν οι δημοσιεύσεις τους και σε

⁷³ Το 2014, ο Steve Bannon, εκτελεστικός διευθυντής της προεδρικής εκστρατείας του Trump, και ο μεγαλοεπενδυτής Robert Mercer, αναμείχθηκαν στην ίδρυση της Cambridge Analytica, η ιδέα για την ίδρυση της οποίας ανήκε, στον άνθρωπο που αποκάλυψε και την παράνομη δράση της, τον Chris Wiley. Μέσω αυτής δημιούργησαν ένα τεράστιο αρχείο που περιλάμβανε τα ατομικά προφίλ των περισσότερων Αμερικανών ψηφοφόρων και χρησιμοποίησαν το αρχείο αυτό για να κερδίσουν τις Αμερικανικές Προεδρικές Εκλογές. <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/data-war-whistleblower-christopher-wylie-facebook-nix-bannon-trump> τελευταία πρόσβαση: 28-03-2019

⁷⁴ Ο ίδιος προσκόμισε έναν φάκελο με στοιχεία που αποδείκνυαν την απάτη στην ανεξάρτητη δημοσιογραφική πλατφόρμα «Observer», η οποία ερεύνησε και δημοσιοποίησε την υπόθεση. Τον ίδιο φάκελο προώθησε, τόσο στις Βρετανικές, όσο και στις Αμερικανικές αρχές. Στο αρχείο συμπεριλαμβάνονταν, μεταξύ άλλων, και ένα γράμμα που του απέστειλαν οι νομικοί εκπρόσωποι του Facebook, στο οποίο του ζητούσαν να καταστρέψει το σύνολο των δεδομένων που είχαν συλλεχθεί από την εταιρία GSR του Kogan, για τη δημιουργία του λογισμικού.

⁷⁵ Ο δημιουργός της εφαρμογής, Alexander Kogan, υποστήριξε πως τα δεδομένα που συνέλεξε χρησιμοποιήθηκαν μόνο για ερευνητικούς σκοπούς και τα επεξεργάστηκε ερευνητική ομάδα, αποκλειστικά εντός των τειχών του Πανεπιστημίου του Cambridge, στο οποίο δραστηριοποιούνταν. Ο ισχυρισμός του καταρρίφθηκε από τα στοιχεία της σχετικής έρευνας.

πολλές περιπτώσεις ιδιωτικά μηνύματα που αυτοί είχαν ανταλλάξει⁷⁶. Το Facebook παρείχε, έως τότε τη χρήση των δεδομένων των χρηστών του από τις εφαρμογές, προς την κατεύθυνση της βελτίωσης και της ανάπτυξής τους. Σε κάθε ευκαιρία οι εκπρόσωποί του αρνούσαν πως το ίδιο παρείχε δεδομένα χρηστών στην Βρετανική εταιρία ανάλυσης δεδομένων. Στην απολογία του ενώπιον του Αμερικανικού Κογκρέσου, ο ιδρυτής της διάσημης πλατφόρμας κοινωνικής δικτύωσης υποστήριξε, πως, απλά το σύστημα ασφαλείας της τότε, «δεν ήταν αρκετά καλό», με αποτέλεσμα τα δεδομένα να υποκλαπούν⁷⁷. Τόνισε, επιπλέον, πως, από τότε, η πολιτική ασφαλείας της πλατφόρμας αναβαθμίστηκε και τα εργαλεία του βελτιστοποιήθηκαν, με γνώμονα τη διασφάλιση των προσωπικών δεδομένων των χρηστών της.

Η συμφωνία με τους όρους και τις πολιτικές, γενικά, των υπηρεσιών κοινωνικής δικτύωσης και συγκεκριμένα του Facebook, είναι αναγκαία προϋπόθεση για την εγγραφή του χρήστη. Έτσι οι ενδιαφερόμενοι, πριν εγγραφούν, οφείλουν, υπό το αίσθημα της υπευθυνότητας που πρέπει να τους διακατέχει ως πολίτες, να διαβάζουν προσεκτικά την ενότητα αυτή, όπως και οι υπηρεσίες έχουν την υποχρέωση να τους ενημερώνουν για τυχόν αλλαγές, οι οποίες αλλαγές πραγματοποιούνται με μεγάλη ταχύτητα και ίσως χάνονται μέσα στη δίνη των πληροφοριών που κατακλύζουν καθημερινά τον μέσο άνθρωπο. Η παραδοχή του Zuckerberg ενώπιον του Κογκρέσου μπορεί να φάνηκε αποδεκτή. Το, κατά πόσο, βέβαια, είναι δόκιμη η αναγνώριση του ελαφρυντικού της απλής αμέλειας σε εταιρίες τέτοιου βεληνεκού, δεν είναι κάτι που πρέπει να απασχολεί μόνο τις διαδικασίες των αρμόδιων δικαστηρίων και των ελεγκτικών μηχανισμών. Η διασφάλιση των δεδομένων αποτελεί θέμα μείζονος σημασίας, το οποίο χρήζει προπαρασκευής και φροντίδας από τον Νομοθέτη.

Βάσει έρευνας που διενήργησε, το 2018, η εταιρία κυβερνοασφάλειας “Digital Shadows⁷⁸”, τα προσωπικά δεδομένα των χρηστών του διαδικτύου που είναι ευάλωτα σε πιθανές κυβερνοεπιθέσεις ξεπερνούν σε όγκο τα 12 petabytes⁷⁹. Είναι φανερό πως οι ιδιωτικές εταιρίες που δραστηριοποιούνται διαδικτυακά και γίνονται αποδέκτες και διαχειριστές αναρίθμητων προσωπικών στοιχείων πρέπει να συμμορφωθούν με έναν κοινό «χάρτη» αυστηρών προδιαγραφών ασφαλείας που θα αποτρέπει, αφενός την επεξεργασία και την μη προβλεπόμενη χρήση των στοιχείων αυτών, αφετέρου την διαρροή και την

⁷⁶ <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/apr/13/revealed-aleksandr-kogan-collected-facebook-users-direct-messages> τελευταία πρόσβαση: 28-03-2019

⁷⁷ <https://www.theguardian.com/technology/live/2018/apr/10/mark-zuckerberg-testimony-live-congress-facebook-cambridge-analytica?page=with:block-5acd2e98e4b0507b415bb3ae#block-5acd2e98e4b0507b415bb3ae> τελευταία πρόσβαση: 28-03-2019

⁷⁸ <https://www.digitalshadows.com/blog-and-research/tag/threat-intelligence/>

⁷⁹ 1 petabyte= 1000 terabytes

διάχυσή τους. Στον Ευρωπαϊκό χώρο η ρύθμιση του ζητήματος αυτού, πραγματοποιήθηκε, πρόσφατα, με τη θέσπιση του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων (GDPR)⁸⁰.

⁸⁰ «Κανονισμός (ΕΕ) 2016/679 του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 27ης Απριλίου 2016 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών και την κατάργηση της οδηγίας 95/46/ΕΚ (Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων)»

Κεφάλαιο 3^ο: Η Ρύθμιση του Διαδικτύου

Η προβληματική σχετικά με τη «ρύθμιση» του διαδικτύου αποτελεί ένα ζήτημα τόσο νέο, όσο το ίδιο το μέσο. Την ταχύρρυθμη ανάπτυξη του ηλεκτρονικού κυβερνοχώρου ακολούθησε, όπως είδαμε σε πρότερο στάδιο της έρευνας, ο ριζικός μετασχηματισμός της δημοσιότητας. Η επιδιωκόμενη ρύθμιση, δεν είναι εφικτό να πραγματοποιηθεί με τη χρήση «παραδοσιακών» εργαλείων. Η παγκόσμια εμβέλεια και η συμμετοχική δυναμική του, εκτός του ότι τοποθετούν το internet στην κορυφή των μέσων επικοινωνίας, παράγουν την ανάγκη για την επιβολή και τη υιοθέτηση καινών ρυθμιστικών πρακτικών. Τα παράγωγα της ανθρώπινης έκφρασης που διακινούνται στον κυβερνοχώρο, έχουν, σαφώς, εν τη γενέσει, τεράστια δυνητική απήχηση, ξεκάθαρα μεγαλύτερη, από όσα διακινούνται διαμέσου των κλασικών μέσων επικοινωνίας. Το internet αποτελεί ένα αχανές πεδίο επικοινωνιακής ανταλλαγής. Ένα πεδίο που παραχωρεί πρόσφορο έδαφος στη δημιουργία και την πνευματική παραγωγή, καθώς το επί αυτού διακινούμενο και διαμοιραζόμενο περιεχόμενο, κατά κύριο λόγο, δεν ελέγχεται a priori⁸¹.

Ακριβώς αυτά τα ιδιάζοντα χαρακτηριστικά του ψηφιακού πεδίου είναι που το καθιστούσαν, εκ πρώτης όψεως, μη ελέγξιμο και το καθιστούν, επί του παρόντος, δύσκολα διαχειρίσιμο για τις ρυθμιστικές αρχές.

I. Ο δρόμος για τον προσδιορισμό των «όρων του παιχνιδιού» της ηλεκτρονικής διάδρασης

Ο αυθόρμητος και μη γραμμικός τρόπος με τον οποίο αναπτύχθηκε το διαδίκτυο, η τοπική απροσδιοριστία που το διέπει, καθώς και η αρχική, τουλάχιστον, τοποθέτησή του έξω από την εμβέλεια της παραδοσιακής ρύθμισης, οδήγησαν τους ίδιους του τους χρήστες να το αντιμετωπίζουν ως το πλέον ελεύθερο, δημοκρατικό και ακηδεμόνευτο μέσο επικοινωνίας. Ο οποιοσδήποτε είχε τη δυνατότητα να δημοσιεύει το οτιδήποτε αδιαμεσολάβητα, ιδέες και πληροφορίες, κάθε είδους, δίχως να χρειάζεται, πια, τους εκδότες. Αυτά του τα χαρακτηριστικά είναι και τα οποία ευθύνονται και για την εδραίωσή του ως τέτοιου στη συλλογική συνείδηση και την κοινή γνώμη⁸².

Το internet, με την ανάπτυξή του συνεπικύρησε και βελτιστοποίησε τόσο την αμφίδρομη ροή της πληροφορίας, όσο και την μετάδοση μηνυμάτων, τη διατύπωση θέσεων και την προβολή περιεχομένου, κάθε είδους, υπό το πρίσμα της ελευθεριότητας που πρόσφερε η απόλυτη προστασία της έκφρασης.

⁸¹ Στρατηλάτης, 2006, σελ.124

⁸² Barkham P., “Free Speech on the Internet”, The Guardian international edition, 5/2/1999, τελευταία πρόσβαση: 04-04-2019

Με τον καιρό και με την είσοδο, όπως αναφέρθηκε και σε προηγούμενο κεφάλαιο, των κέντρων εξουσίας και των εταιριών στην «διαδικτυακή εξίσωση», ο ηλεκτρονικός χώρος απεμπόλησε κάποια από τα αρχικά του χαρακτηριστικά και ανέπτυξε κάποια καινούργια. Χαρακτηριστικά που καταδεικνύουν την ανάπτυξη ενός νέου ρυθμιστικού τύπου, που προσιδιάζει στη λειτουργία των παραδοσιακών μέσων ενημέρωσης. Αρχικά, η εμπέδωση της παρουσίας του οικονομικού παράγοντα στην ηλεκτρονική πραγματικότητα, προωθήθηκε από την ανάπτυξη του διαδικτυακού εμπορίου και την παράλληλη διεξαγωγή συμπεριφορικών ερευνών στην κατεύθυνση βελτίωσης των διαφημιστικών πρακτικών⁸³. Έπειτα, το γεγονός πως οι ιστοσελίδες που οι χρήστες χρησιμοποιούν περισσότερο, δηλαδή κυρίως τα συμμετοχικά μέσα όπως οι μεγάλες πλατφόρμες των ΜΚΔ, αλλά και οι μηχανές αναζήτησης, ανήκουν σε ιδιώτες. Στα Μέσα Κοινωνικές Δικτύωσης δε, όπου εκτυλίσσεται, πια, το μεγαλύτερο μέρος της πληροφοριακής ανταλλαγής και του δημοσίου διαλόγου, η άσκηση οικονομικής δραστηριότητας, μπορεί να σταθεί εμπόδιο στην ελεύθερη έκφραση και πληροφόρηση.

ι. Η Φύση του Διαδικτύου

Οι χρήστες του διαδικτύου μπορούν να επικοινωνούν και να ανταλλάσσουν πληροφορίες ελεύθερα και αυτόνομα, σε ένα, τοπικά και χρονικά, απροσδιόριστο πεδίο ανοικτού χαρακτήρα. Η τοπική και χρονική απροσδιοριστία είναι συνυφασμένες με τη «φύση» του Internet, ενός μέσου δυναμικού, πολυκερματισμένου και απέραντου, καθώς η έκτασή του είναι ανάλογη με τον αριθμό των τερματικών σταθμών που έχουν πρόσβαση σε αυτό⁸⁴. Όλοι οι ξεχωριστοί, ιδιωτικοί υπολογιστές, συνδέονται μεταξύ τους και συγκροτούν έναν ηλεκτρονικό δημόσιο χώρο που δε διοικείται από κάποια οργάνωση, φυσικό πρόσωπο ή οικονομικό οργανισμό, έναν χώρο ακηδεμόνευτο, μια κοιτίδα ελεύθερης έκφρασης και ανταλλαγής απόψεων.

Αυτή η εξιδανικευμένη οπτική για το διαδίκτυο ίσχυε έως ότου ξεκίνησαν να το «εποικίζουν» οι μεγάλες εταιρίες και τα κέντρα εξουσίας⁸⁵, που λόγω της κατανόησης της δυναμικής του μέσου, θέλησαν να εδραιώσουν την επιρροή τους πάνω του. Οι μεν

⁸³ Χρήστου Β., «Λογοκρισία στο Διαδίκτυο», σελ. 270, από τον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετρίνη Π., 2018

⁸⁴ «Το internet είναι ένα εξαιρετικό παράδειγμα της δύναμης της αμοιβαιότητας, έχοντας δημιουργηθεί μέσω της συνεργασίας δεκάδων χιλιάδων ατόμων και οργανώσεων. Παρέχει μια υποδομή επί της οποίας, οι συνεργατικές δομές έχουν τη δυνατότητα να θριαμβεύσουν, ανοίγοντας προοπτικές για γρήγορη και αποτελεσματική επικοινωνία, συντονισμένη δράση, λήψη αποφάσεων με γνώμονα τη λογική και παγκόσμια δράση» Thompson B., “Keeping cyberspace open to the public”, 28/11/2009 <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/8383570.stm> τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

⁸⁵ Barkham P., “Free speech on the internet”, 05-02-1999 <https://www.theguardian.com/technology/1999/feb/05/freespeech.internet> τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

εμπορικοί κολοσσοί, με σκοπό, παρατηρώντας την διαδικτυακή συμπεριφορά των χρηστών, να ορίσουν με ακρίβεια τα κοινά τους και να προωθήσουν αποτελεσματικά τα προϊόντα τους, έτσι ώστε να μεγιστοποιήσουν τα κέρδη τους, από το ηλεκτρονικό εμπόριο, τα δε, κέντρα εξουσίας, προκειμένου να ελέγξουν και να οριοθετήσουν αυτό το, φαινομενικά, αχανές και αόριστο μέσο.

Η είσοδος της ιδιωτικής οικονομίας στο διαδίκτυο και ο έλεγχος του από μεγάλες εταιρίες, είναι που έκανε την εξιδανικευμένη περιγραφή που συνόδευσε τη σύστασή του να φαντάζει ανεδραφική⁸⁶. Εταιρίες παρέχουν την πρόσβαση στους διακομιστές, έναντι αντιτίμου, εταιρίες ελέγχουν τις μεγάλες πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης, εταιρίες ελέγχουν τη ροή της πληροφορίας. Αυτός ο ιδιότυπος εποικισμός οικονομικής φύσεως στον διαδικτυακό χώρο είναι που, δικαιολογημένα εγείρει την προβληματική περί του βαθμού κατά τον οποίο η ελεύθερη και ανεμπόδιστη έκφραση είναι εφικτή και σχετικά με το αν αυτή συμπεριλαμβάνεται εντός των προτεραιοτήτων των διακομιστών του.

Εντούτοις, παρά τις διαμορφούμενες συνθήκες εποπτείας και οριοθέτησης του ηλεκτρονικού χώρου και παρά το γεγονός πως το internet δε λειτουργεί, ακριβώς, όπως προέβλεπε το όραμα για τη σύστασή του, αυτό παραμένει η κορωνίδα της δημόσιας επικοινωνίας και η λειτουργία του, προσιδιάζει σε αυτήν ενός πραγματικού δημοσίου χώρου, όπως είναι, για παράδειγμα, μια πλατεία ή ένα αναψυκτήριο και ως δημόσιος χώρος αντιμετωπίζεται, κατά τις προσπάθειες που γίνονται για να ρυθμιστεί η αναπτυσσόμενη επ' αυτού δραστηριότητα⁸⁷.

ii. Διαδίκτυο και Ρύθμιση

Η σχηματοποίηση της φυσιογνωμίας του διαδικτύου είναι χρήσιμη προς την κατεύθυνση της κατανόησης των ρυθμιστικών προσπαθειών, οι οποίες έχουν γίνει και συνεχίζουν να γίνονται. Αναμφίβολα, η προβολή του διαδικτύου ως ενός υπερβατικού μορφώματος που

⁸⁶ Abbasi S., 27/02/2017, "Internet as a Public Space for Freedom of Expression: Myth or Reality?" <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=817078078116005007097106073092088068001008007085063041068117115105027025066001122072026035111101049057019018013029098119003113012022021021058031080099002109095067015028023095000006114111004083105081099127097085002004102084092067119108093100022127102084&EXT=pdf>, τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

⁸⁷ Ενδεικτική η απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου της Αμερικής στην υπόθεση: *Packingham v. North Carolina* 137 S. Ct. 1730, του Νοεμβρίου του 2017, όπου κρίθηκε αντισυνταγματικός, νόμος ο οποίος απαγόρευε την πρόσβαση, καταδικασμένων για σεξουαλικά εγκλήματα, σε συμμετοχικά δίκτυα τα οποία επιτρέπουν την πρόσβαση σε ανήλικους. Ο δικαστής Kennedy, εξομοίωσε τις πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης με τον πραγματικό δημόσιο χώρο. Έτσι θεώρησε, ότι όπως σε μια πραγματική πλατεία, έτσι και στο internet, οι ιδιώτες που διαχειρίζονται τα Μέσα δεν είχαν δικαίωμα να παρεμποδίζουν την πρόσβαση των χρηστών σε αυτή, αλλά ούτε και να αποκλείουν περιεχόμενο έκφρασης, που λόγω της ισχύος της Πρώτης Τροπολογίας του Αμερικανικού Συντάγματος, η κυβέρνηση δε νομιμοποιείται να αποκλείσει από τον δημόσιο χώρο. Χρήστου Β., 2018, σελ. 275. Η σχετική απόφαση παρατίθεται στον παρακάτω σύνδεσμο: https://harvardlawreview.org/wp-content/uploads/2017/10/233-242_Online.pdf

δεν υπόκειται στους κοινούς νόμους και κανόνες, έχει, πλέον, εγκαταλειφθεί από την κυρίαρχη κουλτούρα και ενυπάρχει στο λογισμό των ιδεαλιστών⁸⁸.

Έχοντας λάβει τόσο μεγάλες διαστάσεις, παρέχοντας μια τόσο μεγάλη γκάμα εργαλείων και δυνατοτήτων, όπως αναφέρεται και στο αρχικό στάδιο της παρούσας έρευνας, η συμμετοχή στον διαδικτυακό κόσμο βρίσκεται εντός των πρώτων προτεραιοτήτων του σύγχρονου πολίτη. Εφόσον, λοιπόν, σε αυτόν τον «ψηφιακό κόσμο», συμμετέχουν «πραγματικοί» άνθρωποι, η πιθανή οριζόντια απουσία των κανόνων και των νόμων, πάνω στους οποίους δομήθηκαν και στηρίζονται οι ανθρώπινες κοινωνίες, φαίνεται δύσκολο να ισχύσει.

Πράγματι, οι παραβιάσεις, στο ηλεκτρονικό πεδίο, που μπορεί να σχετίζονται, για παράδειγμα με την διάδοση παράνομου πορνογραφικού υλικού, με την ρητορική μίσους, αλλά και γενικά με την προσβολή ατομικών δικαιωμάτων των χρηστών, εμπλέκουν στη συζήτηση διαφορετικούς δικαιοϋκούς τομείς και ισορροπούν ανάμεσα στη δημόσια και την ιδιωτική ζωή του ανθρώπου.

Από την άλλη, η πολυδύναμη φύση του διαδικτύου, εκτός από τον θετικό της αντίκτυπο, πρόσφερε στο οργανωμένο έγκλημα και στην τρομοκρατία νέο έδαφος για άσκηση παράνομης δραστηριότητας⁸⁹. Το εύρος της ηλεκτρονικής δραστηριότητας που αναπτύχθηκε δε θα μπορούσε να αφήσει αδιάφορες τις παραδεδομένες δομές εξουσίας και επιρροής και φυσιολογικά θα πρόκυπταν προσπάθειες ρύθμισης και ελέγχου του «φαινομένου». Άλλωστε, παρά τις «φωνές» που μιλούν για αυτορρύθμιση, το κράτος δικαίου δε μπορεί να απέχει από την υποχρέωσή του να προσδιορίσει και να προστατεύσει τα έννομα αγαθά που απειλούνται. Επιπλέον, δεν είναι επιτρεπτό, δεδομένων των πάγιων κατακτήσεων και των αρχών της δημοκρατικής λειτουργίας, ένα μέσο επικοινωνίας τέτοιου βεληνεκούς, παρά την τεχνολογική του υπεροπλία, να μην επηρεάζεται από τις προβλέψεις του νομοθέτη για την προστασία των δικαιωμάτων⁹⁰.

⁸⁸ Για την εξερεύνηση και αυτής της οπτικής, προτείνεται ο συλλογικός τόμος, σε επιμέλεια των Saul Levmore, Martha C. Nussbaum, "The Offensive Internet: Speech, Privacy, and Reputation".

⁸⁹ Βέβαια, οφείλουμε να παρατηρήσουμε, σε αυτό το σημείο, πως πρέπει να αποφευχθεί η «δαιμονοποίηση» του διαδικτύου. Όπως σημειώνει εύστοχα ο Πάσχος Μανδραβέλης στο άρθρο του «Η Ρύθμιση του Διαδικτύου»: « Η αλήθεια είναι πως το Διαδίκτυο απλοποιεί όλες τις λειτουργίες, δηλαδή τις διευκολύνει. Μέσω Διαδικτύου αγόρασε τα όπλα ο μακελάρης του Christchurch, ενώ στην Ελλάδα πρέπει να κατέβεις μέχρι την Ομόνοια για να αγοράσεις ένα ημιαυτόματο. Μέσω του δικτύου ανταλλαγής μηνυμάτων «dchan» δημοσιοποίησε το 16.000 λέξεων μανιφέστο του για τον «ισλαμικό κίνδυνο». Αλλά πάλι, με τυπωμένες προσούρες αιτιολογούσαν τις βομβιστικές τους επιθέσεις οι αναρχικοί του 19ου αιώνα, τις εφημερίδες χρησιμοποιούσαν οι δικοί μας τρομοκράτες για να δημοσιεύουν τις επίσης μακροσκελείς προκηρύξεις». Η πρόθεση και ο σχεδιασμός άσκησης παράνομων δραστηριοτήτων δεν αφορούν το ίδιο το μέσο. Προκειμένου να εξετάσουμε το φαινόμενο του διαδικτύου, κρίνεται σκόπιμο να αποφευχθούν λογικά άλματα και να τετελεριστικές προσεγγίσεις. <https://www.medium.gr/internet-/6429-20190324.html> 24/03/2019

⁹⁰ Μαντζούφας Π., «Ελευθερία Έκφρασης και Διαδίκτυο», 26/10/2010, <https://www.constitutionalism.gr/1834-eleyteria-ekfrasis-kai-diadiktyo/> τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

Η ρύθμιση του διαδικτύου, ως προς το διακινούμενο, σε αυτό, περιεχόμενο, είναι ένα ζήτημα με το οποίο έχουν, εκτενώς, ασχοληθεί οι κυβερνήσεις, τα τελευταία 20 χρόνια.

II. Η Ρύθμιση στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής

Πραγματοποιώντας μια σύντομη ιστορική ανασκόπηση, μπορούμε να προχωρήσουμε στην εξής παρατήρηση. Τα τελευταία χρόνια, στον «δυτικό κόσμο», οι προσπάθειες των ιθυνόντων περιστρέφονται, κατά πλειοψηφία, γύρω από την εξωτερική ρύθμιση του internet. Παρατηρώντας τη συναφή νομολογία των Αμερικανικών δικαστηρίων, βλέπουμε πως, εντός των τελευταίων δεκαετιών του 20^{ου} αιώνα, συντελέστηκε μια εμφανής μετατόπιση. Από το status δεδομένης αποδοχής της αυτονομίας της εκφραστικής δραστηριότητας και του περιεχομένου της και την απουσία δικλείδων ασφαλείας, μετακινήθηκαν, λόγω της διαμόρφωσης νέων συνθηκών στην επικοινωνία, στην προστασία μεν της διαδραστικής ελευθεριότητας, με κάποιες εξαιρέσεις, για τις οποίες πλέον μπορεί να παρέμβει ρυθμιστικά η Εξουσία⁹¹.

i. Η Πρώτη Προσπάθεια «Ρύθμισης» του Internet στις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής: Communications Decency Act

Η Communication Decency Act (Διάταγμα περί Ευπρέπειας στα Δίκτυα), ή αλλιώς “Title V of the Telecommunications Act of 1996”, είναι νομοθεσία που εισήχθη το 1996 από το Αμερικανικό Κογκρέσο και αποτελεί την πρώτη προσπάθεια ρύθμισης του περιεχομένου του διαδικτύου. Ως αφορμή για την εισαγωγή της λειτούργησε η προβληματική γύρω από την πρόσβαση των ανηλίκων σε πορνογραφικό υλικό. Με τη νομοθεσία αυτή ποινικοποιήθηκε η σκόπιμη μετάδοση απρεπούς ή άσεμνου περιεχομένου, όπως αυτό ορίζεται από τους άτυπους κανόνες ευπρέπειας, με αποδέκτη οποιονδήποτε πολίτη κάτω των 18 ετών.

Επίσης, απαγορεύτηκε η συνειδητή διάδοση πρόδηλα χυδαίων μηνυμάτων σεξουαλικού περιεχομένου σε ανήλικους. Οι ποινές που προβλέπονταν για τους παραβάτες

⁹¹ Το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής προβλέπει, μια σειρά από περιπτώσεις στις οποίες προβλέπεται η κρατική παρέμβαση. Χαρακτηριστικά, βλέπουμε ότι, πλέον, επιτρέπεται στην εκτελεστική εξουσία να ρυθμίζει συγκεκριμένες κατηγορίες της έκφρασης, χάριν της αποφυγής των παράπλευρων συνεπειών τους, να φιλτράρει την έκφραση σε κυβερνητικές εγκαταστάσεις και για τους κυβερνητικούς υπαλλήλους ή για αυτούς που δουλεύουν με κρατικά κονδύλια κ.α. https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=220410 Steven G. Gey “Fear of Freedom: The New Speech Regulation in Cyberspace”, 22/05/2000

Texas Journal of Women and the Law, τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019 (Εντός του Δοκιμίου παρατίθεται και η σχετική νομολογία).

περιλάμβαναν χρηματικά πρόστιμα, ύψους έως και 250.000 δολαρίων και χρόνο φυλάκισης έως και 2 έτη. Προέβλεπε, πάντως, την εξαίρεση από τις συνέπειες της παράβασης, για όποιον, αποδεδειγμένα, επιχείρησε να αποτρέψει την αναπαραγωγή υλικού τέτοιου είδους σε παιδιά και είχε σκοπό αποδέκτες αυτού να είναι μόνο ενήλικες⁹². Η νομοθεσία αυτή προκάλεσε αντιδράσεις, ως ήταν φυσικό, από τους υποστηρικτές της ελευθερίας της έκφρασης. Όπως υποστήριζαν οι πολέμοί της, η CDA παραβίαζε την Πρώτη Τροπολογία του Αμερικανικού Συντάγματος. Ειδικά, το εδάφιο περί «φρασεολογίας», πρόδηλα περιοριστικό για την ελεύθερη έκφραση, έγινε, σχεδόν αμέσως μετά την ψήφιση του νόμου, αφορμή για δικαστικές διαμάχες.

Πρώτη υπόθεση για την οποία αποφάνθηκε το Ανώτατο Δικαστήριο των Ηνωμένων Πολιτειών ήταν η “Reno v. ACLU”, το 1997⁹³. Η Αμερικανική Ένωση για τις Πολιτικές Ελευθερίες κατήγγειλε πως οι διατάξεις περί λογοκρισίας ήταν αντισυνταγματικές, αφού ποινικοποιούσαν την έκφραση, που προστατεύεται από την Πρώτη Τροπολογία. Επιπλέον, σημείωσε πως οι όροι «απρέπεια» και «πρόδηλα προσβλητικό» ήταν ασαφείς και απαράδεκτοι⁹⁴. Μετά την ομόφωνη απόφαση τριμελούς πολιτειακού δικαστηρίου, το οποίο έκρινε το νομοθέτημα αντισυνταγματικό, αφού αυτό περιόριζε την ελευθερία έκφρασης, η υπόθεση παραπέμφθηκε στο Ανώτατο Δικαστήριο.

Ανάμεσα στους 20 ενάγοντες της υπόθεσης συμπεριλαμβανόταν πληθώρα χρηστών του διαδικτύου, παρόχους περιεχομένου και παρόχων υπηρεσιών τεχνολογίας. Το Δικαστήριο έκρινε πως οι κείμενες διατάξεις της CDA ήταν όντως αντισυνταγματικές. Κρίθηκε πως η προσπάθεια της κυβέρνησης να ρυθμίσει το περιεχόμενο της έκφρασης, ήταν πιθανότερο να εμποδίσει, παρά να προωθήσει την ελεύθερη ανταλλαγή ιδεών, ενώ αποφάνθηκε πως, εντός μιας δημοκρατικής κοινωνίας, η ενθάρρυνση της ελεύθερης έκφρασης είναι σημαντικότερη από ένα «υποθετικό και αναπόδεικτο όφελος» που θα παρήγαγε η λογοκρισία του περιεχομένου⁹⁵.

Το «Διάταγμα περί Ευπρέπειας στα Δίκτυα» αποτελεί σημείο αναφοράς στη διχογνωμία ανάμεσα στους υποστηρικτές της αυτορρύθμισης και σε αυτούς της εξωτερικής παρέμβασης. Όχι τόσο επειδή απείλησε την ελεύθερη έκφραση, αλλά επειδή πυροδότησε ακριβώς αυτή τη συζήτηση. Συσπείρωσε τον διαδικτυακό κόσμο και ανέδειξε τη σημασία

⁹² Λήμμα από τον William A. Sodeman στην ηλεκτρονική έκδοση της εγκυκλοπαίδειας Britannica. <https://www.britannica.com/topic/Communications-Decency-Act> τελευταία πρόσβαση 29-02-2019

⁹³ “Reno v. ACLU — challenge to censorship provisions in the communications decency act” <https://www.aclu.org/cases/reno-v-aclu-challenge-censorship-provisions-communications-decency-act>

⁹⁴ “the terms “indecent” and “patently offensive” are unconstitutionally overbroad and vague”

⁹⁵ “As a matter of constitutional tradition, in the absence of evidence to the contrary, we presume that governmental regulation of the content of speech is more likely to interfere with the free exchange of ideas than to encourage it. The interest in encouraging freedom of expression in a democratic society outweighs any theoretical but unproven benefit of censorship”. 521 U. S. 844 (1997)

που έχει η ελεύθερη έκφραση για την υγιή λειτουργία της κοινωνίας της πληροφορίας⁹⁶. Η ίδια η εκκίνηση του διαλόγου είναι που κινητοποίησε τους ασχολούμενους με το διαδίκτυο προς την κατεύθυνση της εμπέδωσης του διαδικτύου ως χώρου ανεξάρτητου, ως χώρου που δεν υπόκειται στους κανόνες του πραγματικού κόσμου⁹⁷.

ii. Η Παράγραφος 230 της CDA⁹⁸

Με την παράγραφο αυτή, της Communications Decency Act, επιχειρήθηκε, φαινομενικά η προώθηση ενός αυτορρυθμιστικού μοντέλου στον διαδικτυακό χώρο. Ορίζει πως κανένας χρήστης ή πάροχος υπηρεσιών «διαδραστικού υπολογιστή» δε μπορεί να νοηθεί ως εκδότης ή εκπρόσωπος οποιασδήποτε πληροφορίας παρέχεται από κάποιον. Στις υπηρεσίες αυτές συμπεριλαμβάνονται οι πληροφοριακές υπηρεσίες, τα συστήματα και τα λογισμικά που προσφέρουν διαδικτυακή πρόσβαση. Υπεύθυνος για την δημιουργία της πληροφορίας, που διακινείται μέσω ηλεκτρονικών μέσων είναι ο αρχικός κομιστής της.

Η παράγραφος αυτή εισήχθη προκειμένου να προστατέψει τις υπηρεσίες διαδραστικού υπολογιστή από τη νομική ευθύνη για την επικοινωνία τρίτων.

Έτσι, αφού και οι πλατφόρμες κοινωνικής δικτύωσης είναι πάροχοι υπηρεσιών διαδραστικού υπολογιστή, δεν ευθύνονται για το περιεχόμενο της επικοινωνίας των χρηστών τους. Στην κατεύθυνση αυτή κινούνται και οι αποφάσεις των Αμερικανικών δικαστηρίων, αφού, σε κάθε ευκαιρία, καθιστούν σαφές πως οι πλατφόρμες προστατεύονται από πιθανές ευθύνες για το περιεχόμενο που φιλοξενούν, ακόμα και αν λάβουν γνώση σχετικά με κάποιο «γεγονός» από τους παρόχους των πληροφοριών⁹⁹. Με αυτόν τον τρόπο, προστατεύεται, θεωρητικά, η ελευθερία έκφρασης των χρηστών και οι υπηρεσίες κοινωνικής δικτύωσης απαλλάσσονται από την ευθύνη ελέγχου του ογκωδέστατου περιεχομένου που διακινείται σε αυτές.

Στις Ηνωμένες Πολιτείες, αντίθετα με την Ευρώπη, στην οποία, παραδοσιακά, η ρύθμιση είναι εντονότερη, όπως θα εξετάσουμε παρακάτω, η προστασία της ελευθερίας έκφρασης γενικά, αλλά και στα νέα μέσα επικοινωνίας, αποτελεί απόλυτη προτεραιότητα. Τουλάχιστον, τέτοια είναι η στάση της Πολιτείας.

⁹⁶ Μανδραβέλης Π., «Η Δεύτερη Αμερικανική Επανάσταση», 02-03-2008, <http://www.kathimerini.gr/315116/article/epikairothta/kosmos/h-deyterh-amerikanikh-epanastash> τελευταία πρόσβαση: 30-03-2019

⁹⁷ Μανδραβέλης Π., «Η κατάρρευση του CDA», 07/1996, Εφημερίδα «Εθνος». Μπορεί να βρεθεί και στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://www.medium.gr/internet-/914-h-cda.html> τελευταία πρόσβαση: 07-05-2019

⁹⁸ <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/47/230>

⁹⁹ Βλ. αποφάσεις: Doe v. MySpace <http://www.dmlp.org/threats/doe-v-myspace> & Zeran v. American Online <https://caselaw.findlaw.com/us-4th-circuit/1075207.html> τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

Εντούτοις, όπως διαβάζουμε στο δοκίμιο “The New Governors: The People, Rules, and Processes Governing Online Speech”¹⁰⁰, διάφοροι πάροχοι συναφών υπηρεσιών, παρά την ασυλία που τους παρέχεται από τον νόμο, σπεύδουν να ρυθμίσουν το περιεχόμενο που διακινείται εντός τους, με δική τους πρωτοβουλία¹⁰¹.

Έτσι, προκύπτει ένας λογικός προβληματισμός για τα κίνητρα που μπορεί να έχουν, ενεργώντας στην συγκεκριμένη κατεύθυνση. Όπως σημειώνει η συγγραφέας, η συζήτηση, γύρω από τον προβληματισμό αυτό, οδηγεί στο ότι η εθελούσια ρύθμιση πραγματοποιείται είτε για οικονομικούς λόγους, αφού «κάποιοι βλέπουν την αυτορρύθμιση ως βέλτιστη οδό διαχείρισης των εταιρικών και επιχειρηματικών τους δραστηριοτήτων». Με την άσκηση λογοκρισίας στις περιθωριακές και ενοχλητικές για την πλειοψηφία θέσεις, δημιουργούν ένα «περιβάλλον» φιλόξενο για τον μέσο χρήστη. Βλέπουμε, λοιπόν, πως λόγω της προαναφερθείσας εισχώρησης του οικονομικού παράγοντα στο χώρο της ηλεκτρονικής επικοινωνίας και ενώ η νομοθεσία, στην προκειμένη περίπτωση, είναι ελαστική και εξυπηρετική για την επίδιωξη της απόλυτης ελευθερίας της έκφρασης, στην πραγματικότητα αυτή μπαίνει σε δεύτερη μοίρα έναντι του οικονομικού οφέλους. Στην προσπάθεια για την επίτευξη υψηλών «σκορ» επισκεψιμότητας, οι απόψεις που προβάλλονται περισσότερο είναι εκείνες που φαίνονται πιο αρεστές στις μεγάλες πλειοψηφίες και κάπως έτσι οι αντιγνώμιες, οι περιθωριακές απόψεις και οι αντιδημοφιλείς διαδόσεις παραγκωνίζονται. Για τους περιορισμούς του περιεχομένου έκφρασης, πάντως, θα αφιερωθεί ξεχωριστή ενότητα στην παρούσα έρευνα.

III. Η Ρύθμιση Στην Ευρώπη

Στην Ευρωπαϊκή παράδοση, συναντούμε, αναμφίβολα, έναν μεγαλύτερο βαθμό «ευαισθησίας» των οργάνων της νομοθετικής και της δικαστικής εξουσίας, όσον αφορά στη θωράκιση της προσωπικής σφαίρας των πολιτών. Η ενασχόληση δε με το ζήτημα αυτό, εντάθηκε υπό τις συνθήκες που διαμόρφωσε η πρόσφατη τεχνολογική εξέλιξη, με την αθρόα είσοδο, όπως και εκατομμυρίων κόσμου παγκοσμίως, των πολιτών της Ένωσης στη διαδικτυακή σφαίρα και τον αστερισμό των συμμετοχικών δικτύων¹⁰². Το δικαίωμα προστασίας της ιδιωτικής και οικογενειακής ζωής κατοχυρώνεται με το Άρθρο 7 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων, αλλά και με το Άρθρο 8 §1 της ΕΣΔΑ. Ως στόχευση

¹⁰⁰ Σελ. 1614 - 1615, <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=563006110027085024087084096098066110102013067092070087126002102100017082077079117113099122116002019025028003083111113029088068126032013032039095000127121029094005095057039003090071120076127016106074121108072008020027100126080023122069006027029096009126&EXT=pdf>

¹⁰¹ Χαρακτηριστική η προαναφερθείσα υπόθεση *Packingham v. North Carolina*

¹⁰² Παναγοπούλου – Κουτνατζή 2010, σελ. 19

της κατοχύρωσης αυτής προβάλλεται η διασφάλιση της προσωπικής σφαίρας του πολίτη, ενός ασφαλούς πεδίου, εντός του οποίου θα μπορεί να αναπτύσσει την προσωπικότητά του, δίχως εξωτερικές παρεμβολές. Η κατοχύρωση αυτή, που, αρχικά, θεσπίστηκε ως ασπίδα απέναντι στο κράτος, επικαιροποιήθηκε, πρόσφατα, λόγω της ανάπτυξης του διαδικτύου.

i. Οι Οδηγίες 95/46 ΕΚ, 98/38 ΕΚ και η Οδηγία 2009/136 ΕΚ

Με την Οδηγία 95/46 ΕΚ¹⁰³, επανελήφθη και υπερθεματίστηκε η σημασία που έχει η ιδιωτικότητα του ατόμου, προβλέφθηκε η δυνατότητα ελέγχου σχετικά με τη διάδοση των δεδομένων των χρηστών και θεσπίστηκαν οι πρώτες υποχρεώσεις των επεξεργαστών δεδομένων, όσον αφορά στη συγκέντρωση και την επεξεργασία των τελευταίων. Προβλέφθηκε πως η επεξεργασία, προκειμένου να είναι νόμιμη και δίκαιη, εκτός του ότι θα έπρεπε να έχει προσυμφωνήσει το υποκείμενο των δεδομένων σε αυτήν, εκείνη θα επιβαλλόταν να πληροί ορισμένες προϋποθέσεις, κατά την πραγματοποίησή της. Προϋποθέσεις όπως η ακριβής και η ασφαλής διατήρηση, η επικαιροποίηση των στοιχείων, η άντληση μόνο των απαραίτητων δεδομένων για τη σκοπούμενη ενέργεια, αλλά και η ακύρωση κάθε ενέργειας σχετικής με εκείνα, στην περίπτωση που ο χρήστης, για οποιοδήποτε λόγο, σταματούσε να παρέχει τη συγκατάθεσή του¹⁰⁴.

Σημαντική για την καλύτερη κατανόηση του τρόπου με τον οποίο αντιμετωπίζονται τα συμμετοχικά δίκτυα από την Ευρωπαϊκή νομοθεσία είναι η Οδηγία 98/48 ΕΚ, στην οποία το άρθρο 1 § 2 αναφέρεται πως τα ΜΚΔ είναι υπηρεσίες της κοινωνίας της πληροφορίας¹⁰⁵. Ως υπηρεσία της κοινωνίας της πληροφορίας νοείται κάθε υπηρεσία που παρέχεται ηλεκτρονικά και εξ αποστάσεως μετά από προσωπική επιλογή του δέκτη της υπηρεσίας¹⁰⁶. Έπειτα, ήρθε η Οδηγία 2009/136 ΕΚ¹⁰⁷, να τροποποιήσει την 2002/58 για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες. Με αυτήν, επισημάνθηκε πως όσον αφορά στην παροχή υπηρεσιών ηλεκτρονικής επικοινωνίας, ισχύουν, παράλληλα, οι διατάξεις της 2002/58 για την προστασία της ιδιωτικής ζωής στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες. Επίσης όρισε την εναρμόνιση των διατάξεων των εννόμων τάξεων των

¹⁰³ Το κείμενο της Οδηγίας 95/46 ΕΚ, παρατίθεται στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=celex%3A31995L0046>

¹⁰⁴ Edwards L., Brown I., “Data Control and Social Networking: Irreconcilable Ideas?”, *harboring data: information security, law and the corporation*,. Matwyshy A., ed., Stanford University Press, 2009

¹⁰⁵ Το κείμενο της οδηγίας παρατίθεται στη διεύθυνση <http://dide.flo.sch.gr/Plinet/Nomothesia-Internet/Odigia-98-48-1998.pdf> τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

¹⁰⁶ Παναγοπούλου – Κουτνατζή, 2010, σελ. 28

¹⁰⁷ Ολόκληρο το κείμενο της αναφερόμενης Οδηγίας, <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32009L0136>

Κρατών – Μελών σχετικά με την ιδιωτική ζωή και την εμπιστευτικότητα των δεδομένων στις ηλεκτρονικές επικοινωνίες, προς την επίτευξη της ασφαλούς ελεύθερης κυκλοφορίας των δεδομένων εκείνων, εντός της Ένωσης.

Ένα μεγάλο βήμα προς την κατεύθυνση της ολιστικής αντιμετώπισης της ρύθμισης των όρων της συμμετοχικής διαδικτυακής δραστηριότητας στην Ευρωπαϊκή Ένωση, έγινε με τον πρόσφατο σχεδιασμό και την εφαρμογή του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία των Δεδομένων.

ii. Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Δεδομένων (GDPR)

Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία Δεδομένων προβλέπει τη ρύθμιση περαιτέρω ζητημάτων υπέρ της προστασίας των δεδομένων των χρηστών. Στην πραγματικότητα αποτελεί ένα άλμα για τη συναφή νομοθεσία. Με τον κανονισμό αυτό επιβάλλεται για πρώτη φορά ένα ενιαίο νομοθετικό πλαίσιο για τα δεδομένα στον χώρο της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Εξουσιοδοτική βάση για την δημιουργία και την εφαρμογή του αποτελεί το άρθρο 16B της Συνθήκης της Λισαβόνας, το οποίο προβλέπει, τόσο το δικαίωμα κάθε προσώπου για την προστασία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα που το αφορούν, όσο και την υποχρέωση του ΕΚ και του Συμβουλίου να θεσπίζουν κανόνες σχετικά με την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα από τα θεσμικά όργανα και οργανισμούς της Ένωσης, καθώς και από τα Κράτη – Μέλη¹⁰⁸.

Με την εισαγωγή του, επιχειρήθηκε η ολιστική αντιμετώπιση του θέματος της προστασίας προσωπικών δεδομένων και προτεραιότητά του αποτελεί, όπως διαβάζουμε, η «προστασία» των χρηστών από τις ταχύρρυθμες αλλαγές του ηλεκτρονικού χώρου, λόγω της αλματώδους τεχνολογικής ανάπτυξης και η ασφαλής ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα, στα πλαίσια του ενιαίου χώρου ανάπτυξης και συνεργασίας.

Η δημιουργία του κανονισμού αυτού ήρθε ως αποτέλεσμα των προβλέψεων για τον εκσυγχρονισμό του θεσμικού πλαισίου και των συζητήσεων των τελευταίων ετών, σε επίπεδο Ένωσης, γύρω από την παρούσα θεματική, αλλά περισσότερο υπαγορεύτηκε ως αναγκαιότητα, στην προσπάθεια για την υπερπήδηση των γραφειοκρατικών εμποδίων και την επίτευξη μεγαλύτερου βαθμού εναρμόνισης και αποτελεσματικής προστασίας στον ευρωπαϊκό χώρο.

Σημαντική πρόβλεψη του νομοθετήματος αποτελεί και η διεύρυνση του εφαρμοστικού πεδίου των κανόνων που προβλέπει και εκτός των συνόρων της Ευρωπαϊκής Ένωσης,

¹⁰⁸ Χρήστου Β., 2017, σελ. 223

«προς αποφυγή περιπτώσεων καταστρατήγησης στο πλαίσιο της ψηφιακής οικονομίας»¹⁰⁹. Συγκεκριμένα, ο κανονισμός προβλέπει την εφαρμογή των κανόνων περί επεξεργασίας προσωπικών δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα για πρόσωπα που διαμένουν εντός της Ένωσης, από υπεύθυνο επεξεργασίας εκτός Ένωσης, αν η επεξεργασία σχετίζεται με την προσφορά αγαθών ή υπηρεσιών στα πρόσωπα αυτά ή με την παρακολούθηση των δεδομένων τους. Έτσι, εταιρίες εκτός Ευρωπαϊκής Ένωσης, που αναπτύσσουν εμπορικές δραστηριότητες ή παρέχουν υπηρεσίες εντός της, διαφημιστικές εταιρίες, ακόμα και πάροχοι τεχνικής υποδομής για την αναζήτηση και την επεξεργασία δεδομένων, υπόκεινται, πλέον, στους κανόνες της χώρας εγκατάστασης του κοινού στο οποίο απευθύνονται¹¹⁰.

Από την ανάγνωση του κειμένου του Γενικού Κανονισμού για την Προστασία των Δεδομένων, κατανοούμε πως με αυτόν προτάσσονται τα δικαιώματα του υποκειμένου των δικαιωμάτων, δηλαδή αυτός λειτουργεί υπέρ του χρήστη του διαδικτύου, κατά της χειραγώγησης, κατά της παραβίασης της ιδιωτικής σφαίρας και ως εκ τούτου υπέρ της ελεύθερης έκφρασής του, αφού διαπλάθει ένα ασφαλές πλαίσιο εντός του οποίου μπορεί να δραστηριοποιείται, χωρίς να «κατηγοριοποιείται». Η θέση του χρήστη ενδυναμώνεται, αφού εντός του κανονισμού υπάρχει ξεχωριστό κεφάλαιο αφιερωμένο στα δικαιώματά του, που ρυθμίζονται αναλυτικά ως κείμενο άμεσης εφαρμογής. Πολύ σημαντικό είναι πως εκτός από την πρόβλεψη του δικαιώματος στη λήθη, που αναφέραμε, πιο πάνω και την πρόβλεψη του δικαιώματος εναντίωσης, προβλέπεται, περαιτέρω, το δικαίωμα του υποκειμένου των δεδομένων να άρει τη συγκατάθεσή του σε οποιοδήποτε χρόνο επιλέξει, με τρόπο άμεσο και απλό. Αδιαμφισβήτητα αυτό είναι κάτι που συνδυαστικά με τα υπόλοιπα, εργαλεία που παρέχονται εντός του κανονισμού¹¹¹, δημιουργούν ένα φάσμα ικανοποιητικής δυναμικής απέναντι στην επεξεργασία των δεδομένων.

Για την επίτευξη ισορροπίας ανάμεσα στην προστασία του χρήστη από την επεξεργασία των δεδομένων του και της ελευθερίας της πληροφόρησης, προβλέπεται εξαίρεση από τα παραπάνω, αν κριθεί πως η επεξεργασία είναι αναγκαία για την άσκηση του δικαιώματος της ελευθερίας της έκφρασης και του δικαιώματος στην ενημέρωση ή αν διαπιστωθεί πως

¹⁰⁹ Από το προοίμιο του Γενικού Κανονισμού

¹¹⁰ Χρήστου Β., 2017, σελ. 227

¹¹¹ Ο Κανονισμός εισάγει σημαντικές καινοτομίες όπως ο νέος θεσμός του Υπευθύνου Προστασίας Δεδομένων (Data Protection Officer ή DPO), η προϋπόθεση της συναίνεσης – συγκατάθεσης για την επεξεργασία δεδομένων, καθώς και αυστηροποιεί το πλαίσιο γύρω από την προστασία των δεδομένων, προβλέποντας διοικητικά πρόστιμα για τους παραβάτες των οριζόμενων από το κείμενό του. Το πλήρες κείμενο του Κανονισμού εκτός από τον σύνδεσμο της σελίδας <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32016R0679> μπορεί να βρεθεί ολόκληρο και με σχολιασμό, στον σύνδεσμο: https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/genikos-kanonismos-gia-tin-prostasia-dedomenon?lspt_context=gdpd τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

η επεξεργασία είναι απαραίτητη για την τεκμηρίωση ή την υποστήριξη νομικών αξιώσεων¹¹².

Ήδη, μετά την έναρξη της ισχύος του κανονισμού¹¹³, έχουν προκύψει αποφάσεις δικαστηρίων που δείχνουν να συμπορεύονται με την αυστηρότητα του Κανονισμού, ειδικά όσον αφορά την προστασία των προσωπικών δεδομένων από παραβιάσεις. Χαρακτηριστική είναι η απόφαση υπ' αριθμόν. 339/2019 του Συμβουλίου της Επικρατείας, με την οποία επιβλήθηκε το ανώτατο προβλεπόμενο πρόστιμο (ύψους 150.000 ευρώ), στην Γενική Γραμματεία Πληροφοριακών Συστημάτων, κρίνοντας ότι η τελευταία, παραβίασε την υποχρέωσή της για τη λήψη κατάλληλων μέτρων ασφαλείας και ως εκ τούτου προέκυψε ιδιαίτερα σοβαρό περιστατικό παραβίασης προσωπικών δεδομένων, δηλαδή στη διαρροή δεδομένων που αφορούσαν, περίπου, στο σύνολο των Ελλήνων φορολογουμένων^{114,115}.

Ο Γενικός Κανονισμός για την Προστασία των Δεδομένων, εκτός του ότι αποτελεί ένα ισχυρό ανάχωμα απέναντι στην ολοκληρωτική διασπάθιση της ιδιωτικής σφαίρας, φαίνεται να περιστέλλει, σε κάποιο βαθμό, τις συνέπειες που επέφερε η ασύντακτη επέλαση των χρηστών, αλλά και των εταιριών στο διαδίκτυο, λόγω της αλματώδους ανάπτυξης που γνώρισε η τεχνολογία σε επίπεδο άυλο αλλά και υλικό, χωρίς την πρότερη πρόβλεψη ενός ενιαίου κανονιστικού πλαισίου. Συνέπειες, κυρίως, όπως η πλημμελής διαχείριση και η αλόγιστη επεξεργασία των δεδομένων των χρηστών, η εμπορευματοποίηση των δεδομένων αυτών και η υιοθέτηση πρακτικών όπως η ατομική διαφήμιση και η ατομική πολιτική, που αντιβαίνουν, εν γένει, στις αρχές του υγιούς ανταγωνισμού και στις δημοκρατικές αξίες, αντίστοιχα.

Βέβαια, παρά τις προσπάθειες «θεραπείας» των συνεπειών του ραγδαίου εποικισμού του διαδικτυακού χώρου, ιδιαίτερα στον χώρο των συμμετοχικών μέσων, συνεχίζουν να υφίστανται φαινόμενα όπως η παρακολούθηση των προτιμήσεων των χρηστών¹¹⁶ και ο

¹¹² Χρήστου Β., 2017, σελ. 235

¹¹³ 25/05/2018

¹¹⁴ «Data breach: Επικυρώθηκε από το ΣτΕ το πρόστιμο κατά της Γενικής Γραμματείας Πληροφοριακών Συστημάτων για την παραβίαση δεδομένων το 2013», 27/03/2019, https://www.lawspot.gr/nomika-nea/data-breach-epikyrothike-apo-ste-prostimokata-tis-genikis-grammateias-pliroforiakon?lspt_context=gdpr τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

Άλλο ένα σχετικό παράδειγμα, (όχι διαδικτυακό) αποτελεί η υπ' αριθμόν. 1692/2018 απόφαση του Ειρηνοδικείου Αθηνών, με την οποία έγινε δεκτή η αγωγή συνδρομήτριας κατά εταιρείας τηλεπικοινωνιών και εταιρείας ενημέρωσης οφειλετών για παράνομη διαβίβαση προσωπικών δεδομένων της «Αποζημίωση για παράνομη διαβίβαση δεδομένων από τηλεπικοινωνιακή εταιρεία σε εταιρεία ενημέρωσης οφειλετών (ΕιρΑθ 1692/2018)», 28//03/2019, <https://www.lawspot.gr/nomika-nea/apozimiosi-gia-paranomi-diavivasi-dedomenon-apo-tilepikoinoniaki-etairaia-se-etairaia-eneimerwshis-opheileton> τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

¹¹⁶ Cookies: «Τα «cookies» είναι μικρά αρχεία με πληροφορίες που μια ιστοσελίδα (συγκεκριμένα ο εξυπηρετητής ιστού - Web Server) αποθηκεύει στον υπολογιστή ενός χρήστη, ώστε κάθε φορά που ο χρήστης συνδέεται στην ιστοσελίδα, η τελευταία να ανακτά τις εν λόγω πληροφορίες και να προσφέρει στο χρήστη

συνακόλουθος βομβαρδισμός από διαφημίσεις εμπορικών προϊόντων και υπηρεσιών και πολιτικών προσώπων. Παρά το γεγονός ότι η εγκατάσταση cookies απαιτεί την προηγούμενη συγκατάθεση του χρήστη, πολλές φορές, είτε λόγω του χαμηλού βαθμού εξοικείωσης, είτε χάριν ευκολίας, η πλειονότητα των χρηστών συναινεί στην παρακολούθηση των προτιμήσεών της με ένα κλικ, που απλά αφαιρεί το υποχρεωτικό, πλέον, εικονίδιο συγκατάθεσης από το οπτικό τους πεδίο.

iii. Το Δικαίωμα στη Λήθη

Η διαδικτυακή παρουσία του χρήστη αφήνει συγκεκριμένα ίχνη. Οι προτιμήσεις και τα ενδιαφέροντά του, συνάγονται από την ανάλυση των δεδομένων που δημιουργούνται ερήμην του, ενώ περιηγείται στον ιστοχώρο. Όταν ομιλούμε για «δικαίωμα στη λήθη», αναφερόμαστε στο δικαίωμα αυτό από το οποίο προκύπτει η δυνατότητα του ατόμου να απαιτήσει τη διαγραφή των δεδομένων που έχουν προκύψει από τις αναζητήσεις του στο διαδίκτυο, εκ μέρους των μηχανών αναζήτησης που έχει χρησιμοποιήσει. Παρά το γεγονός πως το δικαίωμα αυτό χαρακτηρίζεται ως μη απόλυτο, η άσκησή του προβλέπεται στις περισσότερες περιπτώσεις, εκτός αυτών που υποδαυλίζει, αποδεδειγμένα, την προσπάθεια για προστασία της ελευθερίας έκφρασης και πληροφόρησης. Η προεπιλογή απομνημόνευσης των αναζητήσεων των χρηστών, που υπάρχει σε όλες τις διαδικτυακές μηχανές αναζήτησης, αλλά και η συσσώρευση των δεδομένων αυτών, με την παράλληλη ευχέρεια που έχουν οι συγκεκριμένοι πάροχοι, ως προς την συλλογή και τη διανομή τους, φαντάζουν παράγοντες απειλητικοί για την ιδιωτικότητα και την προστασία δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα¹¹⁷.

Η Υπόθεση Google Spain

Πρόκειται για μια πολύ σημαντική απόφαση του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης, η οποία αποτέλεσε σημείο αναφοράς για τα ανθρώπινα δικαιώματα στην εποχή της ηλεκτρονικής επικοινωνίας. Η σημασία της απόφασης έγκειται στο γεγονός πως δημιούργησε νομικό προηγούμενο, βάσει του οποίου η Google, η μεγαλύτερη μηχανή

σχετικές με αυτές υπηρεσίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα τέτοιων πληροφοριών είναι οι προτιμήσεις του χρήστη σε μια ιστοσελίδα, όπως αυτές δηλώνονται από τις επιλογές που κάνει ο χρήστης στη συγκεκριμένη ιστοσελίδα (π.χ. επιλογή συγκεκριμένων «κουμπιών», αναζητήσεων, διαφημίσεων, κλπ.)). Ο ορισμός παρατίθεται στην κεντρική ιστοσελίδα της Αρχής Προστασίας Δεδομένων Προσωπικού Χαρακτήρα: http://www.dpa.gr/portal/page?_pageid=33,146950&_dad=portal&_schema=PORTAL τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

¹¹⁷ «Η θεωρία της αποθαρρυντικής επίδρασης («chilling effect») στη νομολογία του ΕΔΔΑ σχετικά με την Ελευθερία Έκφρασης στο διαδίκτυο». Στέλλα Μαλά

αναζήτησης στον κόσμο, οφείλει να διαγράφει τα δεδομένα που προκύπτουν από τις αναζητήσεις ορισμένου ατόμου σε αυτήν, κατόπιν σχετικής αίτησης.

Η υπόθεση προέκυψε έπειτα από αίτηση Ισπανού πολίτη κατά της Google Spain SL, και της Google Inc., ενώπιον της Ισπανικής Αρχής Προσωπικών Δεδομένων. Ο Mario Costeja Gonzalez διαμαρτυρόταν για το γεγονός πως όταν κάποιος, χρήστης του διαδικτύου, πληκτρολογούσε το όνομά του στη μηχανή αναζήτησης της εν λόγω εταιρίας, πρόκυπτε ως αποτέλεσμα η αναφορά μιας εφημερίδας στη διαταγή εκπλειστηριασμού του σπιτιού του. Σύμφωνα με τον ίδιο, η διαδικασία αυτή είχε τερματισθεί, χρόνια πριν, έτσι ώστε το δημοσίευμα δεν σχετιζόταν με την πραγματικότητα. Ως εκ τούτου, ζήτησε την διαγραφή των αποτελεσμάτων αυτών εκ μέρους της εταιρίας. Η Αρχή έκανε δεκτό το αίτημα, στηριζόμενη στην Οδηγία 95/46¹¹⁸. Ο Διαδικτυακός Κολοσσός άσκησε έφεση κατά της ανωτέρω απόφασης. Το Ισπανικό Ανώτατο Δικαστήριο απευθύνθηκε στο ΔΕΕ. Το ΔΕΕ έκρινε ότι η Google, είναι επεξεργαστής δεδομένων, αφού «συλλέγει προσωπικά δεδομένα, τα οποία στη συνέχεια καταγράφει, οργανώνει και αποθηκεύει στους διακομιστές της», κάτι που υποδείκνυε πως το Ισπανικό Δικαστήριο έπραξε ορθά, κατά την ερμηνεία της Οδηγίας 95/46¹¹⁹.

Με την απόφαση αυτή του ΔΕΕ, αναγνωρίστηκε, ουσιαστικά το δικαίωμα στη λήθη για τα υποκείμενα των δεδομένων και η ταυτόχρονη υποχρέωση συμμόρφωσης στην ενέργεια αυτή από τους κατόχους των δεδομένων¹²⁰. Το Δικαίωμα στη λήθη προβλέπεται και στο Άρθρο 17 του πρόσφατου Γενικού Κανονισμού για την Προστασία Δεδομένων, όπου ορίζονται οι προϋποθέσεις της διαγραφής, αλλά και οι εξαιρέσεις από το Δικαίωμα. Συγκεκριμένα, όπως διαβάζουμε, προβλέπεται πως το υποκείμενο των δεδομένων δικαιούται να απαιτήσει τη διαγραφή δεδομένων που το αφορούν και την ανακοπή της διάδοσής τους, εάν τα δεδομένα δεν είναι πια απαραίτητα για την επίτευξη του σκοπού για τον οποίον συλλέχθηκαν, εάν το πρόσωπο στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα άρει τη συγκατάθεσή του ή ασκήσει το δικαίωμα αντίταξης ή η επεξεργασία ήταν παράνομη ή τέλος, αν τα δεδομένα έχουν συλλεγεί, με αφορμή την παροχή υπηρεσιών, από ανήλικο.

Αν συντρέχει κάποια από τις παραπάνω προϋποθέσεις, ο υπεύθυνος της επεξεργασίας υποχρεούται, εφόσον έχει δημοσιοποιήσει τα σχετικά δεδομένα προσωπικού χαρακτήρα, να αναλάβει κάθε απαιτούμενη ενέργεια προκειμένου να ενημερώσει το κοινό πως το

¹¹⁸ «Οδηγία 95/46/Εκ Του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου της 24ης Οκτωβρίου 1995 για την προστασία των φυσικών προσώπων έναντι της επεξεργασίας δεδομένων προσωπικού χαρακτήρα και για την ελεύθερη κυκλοφορία των δεδομένων αυτών»

¹¹⁹ <https://www.homodigitalis.gr/posts/1879>, τελευταία πρόσβαση: 20/03/2019.

¹²⁰ Μπορείτε να δείτε τη σχετική απόφαση του ΔΕΕ τον σύνδεσμο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0131>

άτομο στο οποίο αναφέρονται τα δεδομένα, προέβη στην άσκηση του σχετικού δικαιώματος διαγραφής¹²¹.

iv. Σχετικά με την Ελεύθερη Έκφραση

Βλέπουμε, λοιπόν, πως όσον αφορά στην ενωσιακή σφαίρα, η προστασία της προσωπικής σφαίρας και η ασφάλεια, παρουσιάζονται ως πρώτες προτεραιότητες στη σκέψη του νομοθέτη για τη ρύθμιση της ηλεκτρονικής διάδρασης. Μετά και την πρόσφατη εμπειρία των μεγάλων διαρροών δεδομένων και των σκανδάλων γύρω από την επεξεργασία, τα οποία παρουσιάστηκαν σε προηγούμενο στάδιο της μελέτης, κρίθηκε αναγκαίο να ληφθούν ακόμα αυστηρότερα μέτρα για την διαφύλαξη της, απειλούμενης από τα νέα μέσα, ιδιωτικής σφαίρας.

Όπως παρατηρήσαμε σε αρχικό στάδιο της παρούσης έρευνας, μελετώντας, διαπιστώνουμε πως η ελευθερία έκφρασης και πληροφόρησης αντιμετωπίζεται ως πολύτιμο αγαθό και αποτελεί αναπόσπαστο κομμάτι της δικαιωματικής ύλης και γνώμονα σε πολλές από τις αποφάσεις των Ευρωπαϊκών δικαστηρίων¹²². Παρόλα αυτά, δεν είναι αμελητέος ο βαθμός περιστολής της ελεύθερης έκφρασης, ο οποίος πραγματοποιείται με την τόσο έντονη παρουσία της κεντρικής εξουσίας στα ηλεκτρονικά δρώμενα. Ακόμα και η πρόβλεψη του δικαιώματος διαγραφής, συνιστά, εν μέρει, για μερίδα των ασχολούμενων με τη συναφή ύλη, περιορισμό της ελεύθερης έκφρασης και πληροφόρησης¹²³. Σε αντίθεση με τις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου η ελεύθερη έκφραση προτάσσεται ως πρωταρχικό αγαθό και η κρατική παρουσία στα ηλεκτρονικά δρώμενα είναι πιο διακριτική, στην Ευρωπαϊκή Ένωση, η παρουσία της κεντρικής εξουσίας στην ηλεκτρονική σφαίρα είναι, αισθητά, εντονότερη, ενώ τα όργανά της προσανατολίζονται σε μια πιο «σκληρή» διαχείριση των ζητημάτων που ανακύπτουν από την διαδικτυακή διάδραση, κάτι που υπαγορεύεται από το ισχύον νομικό καθεστώς, μετά και τη θέσπιση του GDPR.

Επιπλέον, αντίθετα, για άλλη μία φορά, με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, όπου αναγνωρίζεται, όπως είδαμε η απόλυτη ασυλία των παρόχων υπηρεσιών διαδραστικού

¹²¹ Χρήστου Β., 2017, σελ. 234

¹²² Βλ. Νομική κατοχύρωση (ΕΣΔΑ, ΧΘΔ), νομολογία (π.χ. Handyside v. The United Kingdom (5493/72)).

¹²³ “*The proposed European regulation, however, treats takedown requests for truthful information posted by others identically to takedown requests for photos I’ve posted myself that have then been copied by others: both are included in the definition of personal data as “any information relating” to me, regardless of its source. I can demand takedown and the burden, once again, is on the third party to prove that it falls within the exception for journalistic, artistic, or literary exception. This could transform Google, for example, into a censor-in-chief for the European Union, rather than a neutral platform. And because this is a role Google won’t want to play, it may instead produce blank pages whenever a European user types in the name of someone who has objected to a nasty blog post or status update*”. Rosen J., The Right to Be Forgotten, Stanford Law Review <https://www.stanfordlawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten/> , 2012, τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

υπολογιστή, όσον αφορά στο περιεχόμενο που διακινείται επ' αυτών, τα Ευρωπαϊκά δικαστήρια, κινούνται προς διαφορετική κατεύθυνση. Πιο συγκεκριμένα, χαρακτηριστική είναι η απόφαση «Delfi AS v. Estonia του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Δικαιωμάτων του Ανθρώπου¹²⁴. Βάσει αυτής, παρέχεται στα Κράτη – Μέλη, η δυνατότητα να καθιστούν υπεύθυνους του παρόχους σελίδων ενημέρωσης για την παράλειψη απομάκρυνσης περιεχομένου, έκδηλα παράνομου, από τις σελίδες τους, με δική τους πρωτοβουλία¹²⁵. Κρίθηκε, δηλαδή, πως ο περιορισμός της ελεύθερης έκφρασης, σε αυτές τις περιπτώσεις είναι δικαιολογημένος και με την εφαρμογή του δεν παραβιάζονται οι αρχές του Άρθρου 10 της ΕΣΔΑ¹²⁶.

v. Η Οδηγία Copyright in the Digital Single Market

Ενδεικτική για τη γενικότερη στάση του Ευρωπαϊκού νομοθέτη στο θέμα της ρύθμισης του ηλεκτρονικού χώρου, είναι και η, προσφάτως ψηφισθείσα¹²⁷, από το Ευρωπαϊκό Κοινοβούλιο πρόταση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για Οδηγία για τα θέματα πνευματικής ιδιοκτησίας στην ψηφιακή ενιαία αγορά¹²⁸.

Με αυτήν, ουσιαστικά, επικαιροποιούνται οι σχετικές με την πνευματική ιδιοκτησία διατάξεις, ενώ εισάγονται ορισμένα καινά στοιχεία στο ηλεκτρονικό γίγνεσθαι, στοιχεία τα οποία φαίνεται πως θα επηρεάσουν σημαντικά την ελευθερία της έκφρασης εντός των ΜΚΔ. Πιο συγκεκριμένα, η οδηγία στοχεύει στην εναρμόνιση της νομοθεσίας των Κρατών – Μελών σχετικά με την πνευματική ιδιοκτησία. Ο Νομοθέτης έρχεται να ρυθμίσει εξωτερικά ένα θέμα το οποίο αφορά το περιεχόμενο της ηλεκτρονικής έκφρασης εν στενή

¹²⁴ Αντικείμενο της υπόθεσης αποτέλεσε η προσφυγή της εταιρίας Delfi AS κατά του Εσθονικού κράτους, μετά από σειρά καταδικαστικών αποφάσεων κατά της ενημερωτικής σελίδας λόγω συγκεκριμένων χυδαίων και ρατσιστικών σχολίων που έκαναν οι χρήστες κάτω από τις δημοσιεύσεις της, κρίνοντας πως παραβιάστηκε το δικαίωμα της στην ελευθερία της έκφρασης. Το πλήρες κείμενο της απόφασης Delfi AS v. Estonia (Application no. 64569/09), 16/05/2015, παρατίθεται στον παρακάτω σύνδεσμο: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-126635"\]}\].](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{)

¹²⁵ Αν οι πάροχοι είναι επαγγελματίες, αν η δραστηριότητα είναι εμπορική, αν δημιουργείται κίνδυνος διατύπωσης αριθμού μισαλλόδοξων σχολίων άνω του μέσου όρου, αν επιτρέπονται τα ανώνυμα σχόλια και αποτύχουν τα μέτρα περιορισμού, τότε μπορούν να αποδοθούν οι ευθύνες «παραδοσιακού εκδότη» σε αυτούς, οπότε να υπόκεινται στους περιορισμούς του 10§2 της ΕΣΔΑ. Έτσι το ΕΔΔΑ έκρινε πως δεν υπήρξε παραβίαση της ελεύθερης έκφρασης της Delfi, αφού αυτή θα έπρεπε να επιδείξει μεγαλύτερο βαθμό επιμέλειας. Γιαννόπουλος Γ., «Ιστολόγια και εφαρμογή της νομοθεσίας περί τύπου: Η πορεία της νομολογίας μέχρι την ΑΠ 1425/2017, ΔιΜΜΕ τ. 4/2017, σελ. 494 - 501

¹²⁶ 3(d) 94. “The Court considers that in the present case the domestic courts’ finding that the applicant company was liable for the defamatory comments posted by readers on its Internet news portal was a justified and proportionate restriction on the applicant company’s right to freedom of expression. There has accordingly been no violation of Article 10 of the Convention”.

¹²⁷ Η Οδηγία κυρώθηκε από την ολομέλεια του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου στις 26/03/2019

¹²⁸ Το κείμενο της πρότασης παρατίθεται στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52016PC0593&from=EN>

εννοία και ως εκ τούτου να αλλάξει πλήρως τους όρους υπό τους οποίους συντελείται, μέχρι στιγμής η διάδραση επί των συμμετοχικών δικτύων¹²⁹.

Το Άρθρο 13 της Οδηγίας

Το συγκεκριμένο άρθρο είναι και αυτό που αποτελεί τον κεντρικό άξονα γύρω από τον οποίον κινούνται οι επικριτές του παρόντος κειμένου νόμου. Εν συνόψει, με αυτό το άρθρο ορίζεται πως οι πάροχοι υπηρεσιών ηλεκτρονικού διαμοιρασμού περιεχομένου οφείλουν να αναλαμβάνουν προσπάθειες, έτσι ώστε να μη διακινείται επ' αυτών, έργο πνευματικής ιδιοκτησίας, χωρίς την πρότερη εξασφάλιση της εξουσιοδότησης από τον δημιουργό του (όπως βλέπουμε σε άλλο σημείο του κειμένου, έπειτα από την καταβολή του προβλεπόμενου αντιτίμου). Στην πράξη, δημοφιλείς πλατφόρμες όπως το Facebook, το YouTube, και το Twitter, οι οποίες σφύζουν από περιεχόμενο – αποτέλεσμα της δημιουργίας των απλών χρηστών τους, καθίστανται πλέον υπεύθυνες να «φιλτράρουν» και να απομακρύνουν όποιες αναρτήσεις δεν πληρούν τα τιθέμενα κριτήρια προστασίας της πνευματικής ιδιοκτησίας¹³⁰. Στην πράξη, βέβαια, είναι αβέβαιο το πως θα επιτευχθεί ο έλεγχος κάθε υπάρχουσας δημοσίευσης. Κάτι τέτοιο μοιάζει απίθανο. Είναι, πάντως, πολύ πιθανή η εφαρμογή ειδικών προληπτικών φίλτρων από τις πλατφόρμες, των οποίων αποστολή θα αποτελεί ο έλεγχος των, υπό δημοσίευση, αναρτήσεων και η απαγόρευση ή άδεια δημοσίευσης εντός της πλατφόρμας.

Φαίνεται, εκ πρώτης όψεως, πως με την παρούσα οδηγία τίθενται ορισμένα σοβαρά εμπόδια στην ελευθερία της έκφρασης και στην ποιότητα διάδρασης των χρηστών. Μένει, ωστόσο, να καταδειχθεί από την εμπειρία, ο βαθμός στον οποίο οι ανησυχίες αυτές, θα βρουν επαληθευτικό περιβάλλον.

¹²⁹ Όπως διαβάζουμε στη συλλογιστική που οδήγησε στην θέσπιση της οδηγίας: «Προκειμένου να επιτευχθεί η εύρυθμη λειτουργία της αγοράς για τα δικαιώματα πνευματικής ιδιοκτησίας, πρέπει επίσης να θεσπιστούν κανόνες σχετικά με δικαιώματα σε δημοσιεύματα, με τη χρήση έργων και άλλου υλικού από παρόχους επιγραμμικών υπηρεσιών που αποθηκεύουν και δίνουν πρόσβαση σε περιεχόμενο που αναφορτώνεται από τους χρήστες τους και με τη διαφάνεια των συμβάσεων των δημιουργών και των ερμηνευτών».

¹³⁰ <https://www.wired.co.uk/article/what-is-article-13-article-11-european-directive-on-copyright-explained-meme-ban> τελευταία πρόσβαση: 03-04-2019

Κεφάλαιο 4^ο Η Ελευθερία Έκφρασης στο Διαδίκτυο και ο Έλεγχος του Περιεχομένου της Χάριν των Υπολοίπων Ατομικών Δικαιωμάτων

"Πολιτική ορθότητα είναι το δικαίωμά σου να αφαιρείς απ' τον άλλον το δικαίωμα της ελευθερίας του λόγου"

Αρκάς

Η στάθμιση του δικαιώματος στην ελευθερία της έκφρασης με τα υπόλοιπα θεμελιώδη δικαιώματα αποτελεί συνήθη διαδικασία στα πλαίσια μιας δημοκρατικής κοινωνικής δομής¹³¹. Όπως είδαμε στο πρώτο κεφάλαιο της παρούσας έρευνας, το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση, κατοχυρώνεται νομικά με ποικίλες διατάξεις, τόσο στην αμερικανική, όσο και στην ενωσιακή έννομη τάξη.

Στην Αμερικανική νομοθεσία και νομολογία, η απόλυτη προστασία της ελευθερίας της έκφρασης αναδεικνύεται ως κύρια προτεραιότητα και βασική στόχευση κατά την εκτύλιξη της ηλεκτρονικής, εν προκειμένω, επικοινωνιακής διάδρασης. Το περιεχόμενο της έκφρασης που παράγεται από τους χρήστες των προσφερόμενων υπηρεσιών δικτύωσης και διαδίδεται στους «ηλεκτρονικούς τόπους» του διασκεδασμένου άυλου κυβερνοχώρου, λαμβάνοντας τουλάχιστον υπόψη το βαθμό παρέμβασης του κράτους, τελεί υπό καθεστώς υποδειγματικής ελευθερίας. Οι πλατφόρμες απολαμβάνουν ασυλία όσον αφορά στο περιεχόμενο που διακινείται επ' αυτών από τους χρήστες τους. Απουσία του κρατικού δακτύλου, η όποια ενέργεια περιστολής της ελευθερίας της έκφρασης έναντι άλλων δικαιωμάτων τελείται αυτοβούλως, κυρίως από τους ιδιώτες παρόχους υπηρεσιών ενημέρωσης και κοινωνικής δικτύωσης, είτε χάριν των επιταγών της κοινώς εννοούμενης ευπρέπειας, είτε, όπως είδαμε πιο πάνω, για την επίτευξη ιδιοτελών στόχων που εμπίπτουν στην οικονομική σφαίρα.

Από την άλλη, στην Ευρωπαϊκή ήπειρο, αν και η ελευθερία έκφρασης αποτελεί πολύτιμο αγαθό και αναπόσπαστο κομμάτι της δικαιωματικής ύλης και η προστασία της βρίσκεται, τουλάχιστον θεωρητικά, ανάμεσα στις προτεραιότητες του νομοθέτη και του δικαστή, εντούτοις συναντούμε ένα σαφές και πολυεπίπεδο κανονιστικό πλαίσιο, το οποίο ορίζει την ηλεκτρονική επικοινωνία και προβλέπει τη ρύθμιση πολλαπλών ζητημάτων που αφορούν στη διεξαγωγή της. Ζητήματα που αφορούν στην προστασία της ιδιωτικότητας και των προσωπικών δεδομένων των χρηστών, αλλά και γενικά στη διαφύλαξη και άλλων

¹³¹ Φωτιάδου Α., «Σταθμίζοντας την Ελευθερία του Λόγου: δικαστικές τεχνικές και ελευθερία λόγου στις Η.Π.Α. και στην Ελλάδα», 2006, Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη

πολύτιμων ατομικών δικαιωμάτων που κινδυνεύουν από τις διαδικασίες της ηλεκτρονικής κοινότητας. Έτσι, γεννάται η υπόθεση πως το πραγματικό επίπεδο προστασίας που εξασφαλίζεται για την ελεύθερη έκφραση είναι ισόμετρο με το σημείο εκείνο στο οποίο, πια, η προσβολή των υπολοίπων δικαιωμάτων απουσιάζει.

I. Η Ελευθερία της Έκφρασης και τα Όριά της Βάσει των Αποφάσεων του ΕΔΔΑ

«Η ελευθερία της έκφρασης συνιστά μια από τις θεμελιώδεις βάσεις μιας δημοκρατικής κοινωνίας και μία από τις βασικές προϋποθέσεις ανάπτυξης κάθε ανθρώπου. Υπό την επιφύλαξη της παραγράφου 2 του Άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, εφαρμόζεται όχι μόνο σε πληροφορίες και απόψεις που είναι κοινά αποδεκτές ή θεωρούνται μη προσβλητικές, αλλά και σε εκείνες που προσβάλουν, σοκάρουν ή ενοχλούν την Πολιτεία ή οποιοδήποτε τμήμα του πληθυσμού. Αυτό επιτάσσουν ο πλουραλισμός, η ανεκτικότητα και η ευρύτητα πνεύματος, δίχως τις οποίες δε νοείται δημοκρατική κοινωνία. Αυτό σημαίνει πως κάθε «τύπος», «προϋπόθεση», «απαγόρευση» ή «ποινή» που επιβάλλεται, θα πρέπει να είναι αναλογική με τον σκοπό που στοχεύει να εκπληρώσει»¹³².

«... Η ανεκτικότητα και ο σεβασμός της αξιοπρέπειας όλων των ανθρώπων συνιστούν τα θεμέλια μιας δημοκρατικής και πλουραλιστικής κοινωνίας. Αφού ισχύει τούτο ως αρχή, σε ορισμένες δημοκρατικές κοινωνίες ίσως θεωρείται απαραίτητο να επιβάλλονται κυρώσεις ή ακόμα και να αποτρέπονται όλες οι μορφές έκφρασης που πυροδοτούν, προωθούν ή δικαιολογούν το μίσος που βασίζεται στην μισαλλοδοξία, υπό την αίρεση πως κάθε τύπος, προϋπόθεση, απαγόρευση ή ποινή που επιβάλλεται είναι αναλογική ως προς τον εύλογο στόχο της»¹³³.

Η ελευθερία έκφρασης, η ανεκτικότητα και ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια, είναι, αναμφίβολα, θεμελιώδεις αξίες, συνυφασμένες με την δημοκρατία και τη δημοκρατική λειτουργία. Παρατέθηκαν ενδεικτικά τα αποσπάσματα αυτά από τη νομολογία του ΕΔΔΑ, τα οποία καταδεικνύουν τη σημασία αμφοτέρων των δικαιωμάτων. Είναι δεδομένο, όπως είδαμε σε προηγούμενο σημείο, πως η πάγια νομολογία για την προστασία που παρέχεται στην ελεύθερη έκφραση, εφαρμόζεται και σε ό, τι αφορά το περιεχόμενο της έκφρασης που διακινείται κατά τη συμμετοχή στις υπηρεσίες ηλεκτρονικής επικοινωνίας.

¹³² Handyside v. the United Kingdom judgment of 7 December 1976, § 49

¹³³ Erbakan v. Turkey judgment of 6 July 2006, § 56

Εντούτοις, η προστασία αυτή δεν είναι απόλυτη. Το ΕΔΔΑ φαίνεται να κατανοεί τη σαρωτική δυναμική του νέου ηλεκτρονικού μέσου. Όπως διαβάζουμε στην παράγραφο 63 της απόφασης του ΕΔΔΑ “Editorial Board of Prayone Delo και Shtekel κατά Ουκρανίας¹³⁴”, «*Το Διαδίκτυο αποτελεί πληροφοριακό και επικοινωνιακό εργαλείο ιδιαίτερα διακριτό από τον Τύπο και συγκεκριμένα σε ό, τι αφορά τη δυνατότητα αποθήκευσης και διακίνησης πληροφοριών. Το ηλεκτρονικό δίκτυο που εξυπηρετεί δεκάτομμύρια χρήστες παγκοσμίως δεν είναι και δε θα αποτελέσει ποτέ αντικείμενο ίδιων ρυθμίσεων και ελέγχου. Ο κίνδυνος προσβολής στην άσκηση και απόλαυση δικαιωμάτων και ελευθεριών από δημοσιεύματα και επικοινωνία στο διαδίκτυο, ιδιαίτερα σε ό, τι αφορά τον σεβασμό της ιδιωτικής ζωής, είναι αναμφισβήτητα υψηλότερος από αυτόν του Τύπου*». Λαμβάνοντας υπόψη σε το δεύτερο απόσπασμα που παρατέθηκε στην αρχή της παραγράφου (Erbakan v. Turkey), βλέπουμε ότι στη σκέψη του δικαστή, η προστασία και άλλων αξιών, όπως ο σεβασμός στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια και η ανεκτικότητα είναι εξίσου σημαντική με την προστασία της ελεύθερης έκφρασης.

Γενικότερα, αντιλαμβανόμαστε, πως στην ευρωπαϊκή σκέψη, δεδομένης της έντονης παρουσίας της εξωτερικής ρύθμισης στο θέμα, θεωρείται πως ο δρόμος για την προστασία των ατομικών δικαιωμάτων του ανθρώπου, περνά μέσα από την περιστολή της ελεύθερης έκφρασης. Πράγματι, η έκταση της τελευταίας δεν είναι απεριόριστη.

II. Περιπτώσεις «Κατάχρησης» του Δικαιώματος στην Ελεύθερη Έκφραση, κατά το ΕΔΔΑ

i. Ο Ρατσιστικός και Μισαλλόδοξος Λόγος

Ο ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος δεν απολαμβάνει την ίδια προστασία με τον πολιτικό λόγο ή τη διάδοση πληροφοριών δημοσίου ενδιαφέροντος¹³⁵. Στην απόφαση του ΕΔΔΑ «Ashby Donald και λοιποί κατά Ηνωμένου Βασιλείου» 10/01/2013 παρ. 34 αναφέρεται πως ο ρατσιστικός και μισαλλόδοξος λόγος βρίσκεται εκτός του εύρους προστασίας της ελεύθερης έκφρασης. Αποφασίστηκε πως σε τέτοιες περιπτώσεις ο δικαστής θα αρνείται να εξετάζει τη σχετική υπόθεση υπό την αίρεση της ισχύος του Άρθρου 10 της ΕΣΔΑ και θα απορρίπτει την προσφυγή με επίκληση στο Άρθρο 17 της ΕΣΔΑ, το οποίο απαγορεύει την καταχρηστική άσκηση των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται με τη Σύμβαση. Η νομολογία του ΕΔΔΑ, φαίνεται σταθερή στην άποψη

¹³⁴ Σε αυτή την απόφαση, όπως και στην παρακάτω, παραπεμφθήκαμε από το κείμενο του Π. Βογιατζή «Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο: Ένας «θαυμαστός», καινούργιος κόσμος» στη νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔιΜΜΕ τ. 3/2016, σελ.371 - 384

¹³⁵

πως αυτό το είδος της έκφρασης δεν προστατεύεται από τις νομοθετικές διατάξεις για την προστασία της ελεύθερης έκφρασης. Υπάρχουν άλλωστε πολλά παραδείγματα παρόμοιων αποφάσεων που αφορούν υποθέσεις σχετικά με πράξεις εκτός διαδικτύου, όπου ο δικαστής αποφάσισε πως ο συναφής λόγος δεν αποτελεί αντικείμενο προστασίας. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση “Glimmerveen and Haagenbeek v. the Netherlands” της 11^{ης} Οκτωβρίου 1979, με την οποία οι εναγόμενοι καταδικάστηκαν από το ολλανδικό δικαστήριο για την κατοχή φυλλαδίων που απευθύνονταν αποκλειστικά σε «λευκούς Ολλανδούς» και με τα οποία προωθούνταν η ιδέα πως όποιος δεν είναι λευκός και γηγενής θα έπρεπε να φύγει από τη χώρα. Σε αυτήν την περίπτωση, η προσφυγή των Ολλανδών δεν έφτασε ποτέ στην δικαστική αίθουσα, καθώς κρίθηκε πως, βάσει του Άρθρου 17 της ΕΣΔΑ, απαγορεύεται η κατάχρηση των δικαιωμάτων της Σύμβασης και ότι η προστασία που παρέχεται στην ελεύθερη έκφραση δεν εκτείνεται ως το σημείο διάδοσης ρατσιστικών αντιλήψεων.

Το ΕΔΔΑ κινήθηκε στο ίδιο μήκος κύματος και στην υπόθεση “Pavel Ivanov v. Russia”, της 20^{ης} Φεβρουαρίου του 2007, που αφορούσε περίπτωση διατύπωσης μισαλλόδοξου λόγου. Ο αιτών, εκδότης και συντάκτης εφημερίδας, καταδικάστηκε από το ρωσικό δικαστήριο για παρακίνηση σε ρατσιστικό, θρησκευτικό και εθνικό μίσος, αφού δημοσίευσε μια σειρά από άρθρα όπου παρουσίαζε τους Εβραίους ως την πηγή του κακού για τη χώρα του και καλούσε σε αποκλεισμό τους από την κοινωνική ζωή. Τους κατηγορούσε για συνομοσία κατά του ρωσικού λαού και αμφισβητούσε το γεγονός πως συγκροτούν έθνος. Το Δικαστήριο έκρινε, ομοίως με την προηγούμενη υπόθεση, πως ο λόγος του κατηγορουμένου ήταν έκδηλα ρατσιστικός και εμπεριείχε αξιοσημείωτο αντισημιτικό μίσος και ως εκ τούτου αντέβαινε στις κατοχυρωμένες από την ΕΣΔΑ αξίες, σε αξίες όπως η ανεκτικότητα, η κοινωνική ειρήνη και η αμεροληψία. Έτσι συμφώνησε με τη γνώμη των εθνικών δικαστηρίων και θεώρησε πως ο λόγος του δεν προστατεύεται από τις διατάξεις για την προστασία της έκφρασης¹³⁶. Αξιοσημείωτο, πάντως, είναι το γεγονός πως, ακόμα και στην περίπτωση Feret κατά Βελγίου, που αφορούσε την καταδίκη του προέδρου ενός ακροδεξιού κόμματος για τη διανομή προεκλογικών φυλλαδίων με σχόλια κατά των μεταναστών, οπότε οι ενέργειες του υποψηφίου ενέπιπταν στη σφαίρα του πολιτικού λόγου που απολαμβάνει αυξημένη προστασία, η ελευθερία έκφρασης κάμφθηκε επειδή θεωρήθηκε πως ο «επίδικος λόγος» ισοδυναμούσε με υποκίνηση μίσους κατά των μεταναστών¹³⁷.

¹³⁶ Αυτά και άλλα παρόμοια παραδείγματα, μπορούν να βρεθούν στον παρακάτω σύνδεσμο: https://www.echr.coe.int/Documents/FS_Hate_speech_ENG.pdf τελευταία πρόσβαση: 20-03-2019

¹³⁷ Βογιατζής Π., 2016, σελ. 374

ii. Η Προσβολή της Θρησκευτικής Πίστης

Είδαμε πως οι εξαγγελίες του ΕΔΔΑ για τη σημασία που έχει η προστασία της ελεύθερης έκφρασης και του περιεχομένου της για τη δημοκρατία, ακόμα και αν αυτή αποκλίνει από τις νόρμες της κόσμιας διατύπωσης, εμφανίζονται στο προοίμιο της κρίσης κάθε συναφούς υπόθεσης. Ωστόσο, στην πραγματικότητα, φαίνεται πως όσον αφορά τις περιπτώσεις βλασφημίας και προσβολής της θρησκευτικής πίστης, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, οι αποφάσεις τάσσονται υπέρ του περιορισμού της έκφρασης.

Εκτός από την απόφαση *Handyside* κατά Ηνωμένου Βασιλείου, όπου, παρά τον υπερτονισμό της σημασίας του δικαιώματος στην ελεύθερη έκφραση, η απαγόρευση κυκλοφορίας της αιρετικής «βίβλου» σεξουαλικής διαπαιδαγώγησης από τις αγγλικές αρχές, κρίθηκε πως δεν παραβιάζει το περιεχόμενο του Άρθρου 10 της ΕΣΔΑ, υπάρχουν αρκετές ακόμη αποφάσεις με παρόμοια κατάληξη¹³⁸.

Σημαντική για την επαλήθευση του ισχυρισμού μας είναι η αναφορά στην απόφαση *Otto Preminger Institut* κατά Αυστρίας 20. 9. 1994¹³⁹. Η συγκεκριμένη απόφαση είχε να κάνει με την απαγόρευση προβολής ταινίας με τίτλο: «Η συνοδός του Έρωτα». Η ταινία παρουσίαζε τον Θεό, τον Χριστό και την Παναγία ως απλούς ανθρώπους, εκμαυλισμένους και βλοσυρούς. Η τοπική κυβέρνηση του Τυρόλου απαγόρευσε την προβολή της, καθώς θεώρησε πως αυτή ήταν ιδιαίτερα προσβλητική για τα σύμβολα της πίστης της Καθολικής Εκκλησίας, στην οποία, κατά τον ισχυρισμό της, εντάσσονταν και οι περισσότεροι κάτοικοι της περιοχής. Το Δικαστήριο επανέλαβε την πάγια θέση του για τη σημασία της ελεύθερης έκφρασης, ενώ προχώρησε σε μια σύμπτυξη του δικαιώματος τούτου με εκείνο της θρησκευτικής ελευθερίας του Άρθρου 9 της ΕΣΔΑ και διατύπωσε την σκέψη, με λίγα λόγια, πως όσοι επιλέγουν να λατρεύουν ένα θρησκευτικό δόγμα, ασκώντας το δικαίωμα της θρησκευτικής ελευθερίας, δε μπορεί να ελπίζουν στην προστασία από οποιαδήποτε κριτική και οφείλουν να δέχονται την απόρριψη των πεποιθήσεών τους από τους άλλους. Εντούτοις κρίθηκε πως εφόσον ο τρόπος έκφρασης της αντίθεσης λάβει ακραίες διαστάσεις, η Πολιτεία οφείλει να παρέμβει προκειμένου να προστατεύσει την

¹³⁸ Ράμμος Χ., «Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔιΜΜΕ τ. 1/2015, σελ. 38 – 53. Εδώ συναντήσαμε και παραδείγματα αποφάσεων του ΕΔΔΑ σε σχετικές περιπτώσεις θρησκευτικής φύσης.

¹³⁹ Μια ικανοποιητική ανάλυση της απόφασης μπορεί να βρεθεί στο: <https://lawexplores.com/case-analysis-otto-preminger-institut-v-austria/> τελευταία πρόσβαση: 20- 03-2019

ανεμπόδιστη ειρηνική εκδήλωση της πίστης των πολιτών της βαλλόμενη θρησκείας. Με αυτό το σκεπτικό και παρά το γεγονός πως η ταινία προβλήθηκε σε κλειστή αίθουσα και έναντι αντιτίμου, κρίθηκε πως οι τοπικές αρχές έπραξαν ορθά λαμβάνοντας τα εν λόγω μέτρα που στη συνέχεια επικύρωσαν τα Αυστριακά Δικαστήρια, σταθμίζοντας την καλλιτεχνική ελευθερία του δημιουργού και του διακινητή της ταινίας με το δημόσιο συμφέρον να μην προσβληθούν οι καθολικοί και ως εκ τούτου να διαφυλαχθεί η κοινωνική ειρήνη. Ακολούθως κρίθηκε πως τα μέτρα που πάρθηκαν ήταν αναλογικά(!) και δεν παραβίασαν το Άρθρο 10¹⁴⁰.

Ομολογουμένως, η γνώμη αυτή δεν είναι ιδιαιτέρως πειστική. Όπως επισημάνθηκε και από τη μειοψηφία, άλλωστε, η προστασία της ελευθερίας της έκφρασης δεν έχει καμία αξία αν προστατεύει μόνο τις αβλαβείς θέσεις. Μια τέτοια ερμηνεία θα συνεπικουρούσε την καταστρατήγηση της πραγματικής ελεύθερης έκφρασης και θα την έθετε έρμαιο στις προτιμήσεις της εκάστοτε κυρίαρχης κουλτούρας¹⁴¹.

iii. Το Παράδειγμα της Ελλάδας και η αναγκαιότητα της συνολικής αποποινικοποίησης της Βλασφημίας

Σε αυτό το σημείο κρίνεται χρήσιμο να ανοίξουμε μια παρένθεση για να αναφερθούμε σε κάποια σχετικά με τη θρησκεία περιστατικά που συνέβησαν στη χώρα μας. Και λέμε χρήσιμο καθώς η θεματική αυτή έχει απασχολήσει και απασχολεί ακόμα έντονα την ελληνική δημοσιότητα.

Το Ελληνικό Κράτος διατελεί υπό μια σχέση προσκόλλησης στην «επίσημη θρησκεία¹⁴²». Η προσκόλληση αυτή, εκτός του ότι προβλέπεται συνταγματικά, συναντάται, εν τοις πράγμασι, σε πολλές πτυχές της ελληνικής δημοσιότητας.

Είναι αξιοσημείωτο, άλλωστε, πως η ελληνική έννομη τάξη είναι μια από τις ελάχιστες ευρωπαϊκές που κρατά ενεργό το αδίκημα της βλασφημίας, πράγμα που απειλεί ευθέως

¹⁴⁰ Ράμμος Χ., «Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔιΜΜΕ τ. 1/2015, σελ. 38 – 53.

¹⁴¹ Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι συγγενείς αποφάσεις: *Wingrove v. The United Kingdom* 25/11/1996, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/wingrove-v-united-kingdom/>, *I.A. v. Turkey* 13/09/2005 <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-a-v-turkey/>, που κινούνται σε παρόμοια λογική.

¹⁴² Άρθρο 3 § 1 του Συντάγματος: «Επικρατούσα θρησκεία στην Ελλάδα είναι η θρησκεία της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού».

και δυσανάλογα την ελευθερία της έκφρασης¹⁴³. Η παρεμβατικότητα που συναντούμε όσον αφορά περιεχόμενο της έκφρασης – επικριτικό ή απλά δεικτικό προς τη θρησκεία είναι αξιοσημείωτη. Προς επίρρωση του ισχυρισμού αυτού, αρκεί κάποιος να ανακαλέσει στη μνήμη του κάποια αξιοπρόσεκτα περιστατικά συναφούς θεματικής. Περιστατικά όπως η λογοκρισία του επίμαχου πίνακα με τον σταυρό, του Βέλγου Thierry de Cordier, στην έκθεση outlook το 2003, μετά από τις σφοδρές αντιδράσεις που προκάλεσε¹⁴⁴ και η ποινική δίωξη του Κολλάτου για το θεατρικό έργο του «Άγιος Πρεβέζης», το 1980¹⁴⁵. Η παρεμβατικότητα της θρησκευτικής παρουσίας, πάντως, αν και αναχρονιστική, είναι παρούσα και στα πλέον σύγχρονα μέσα. Χαρακτηριστική η πρόσφατη περίπτωση καταδίκης του διαχειριστή της σατυρικής σελίδας του Facebook «Γέροντας Παστίσιος», Φίλιππου Λοΐζου. Η, ομολογουμένως, ευφυής ηλεκτρονική σατυρική σύνθεση του εμπνευστή της υπήρξε casus belli, όχι μόνο για τους, συνήθεις υπόπτους, φονταμενταλιστές, αλλά και για τον ίδιο τον μηχανισμό της Ελληνικής Πολιτείας. Η εξέλιξη της υπόθεσης αυτής οδήγησε στην ποινική δίωξη και στην καταδίκη του δημιουργού της σελίδας σε ποινή φυλάκισης 10 μηνών με αναστολή για «καθύβριση της Ανατολικής Ορθόδοξης Εκκλησίας του Χριστού», που έγινε «κατ' εξακολούθηση, δημόσια και κακόβουλα».

Η υπόθεση αυτή σήκωσε, ως ήταν λογικό, θύελλα αντιδράσεων και ανέδειξε, κατά γενική ομολογία, την συζήτηση για την κατάργηση του νόμου περί βλασφημίας¹⁴⁶.

Πράγματι, το αίτημα για κατάργηση των επιμέρους νόμων περί βλασφημίας, με την παράλληλη ομογενοποίηση των εννόμων διατάξεων και την προσπάθεια προσέγγισης της συναφούς ύλης με προοδευτικότητα και σεβασμό στις σύγχρονες ανάγκες, δε φαντάζει παράλογο στο πλαίσιο της υπόστασης ενός δημοκρατικού και διασυννοριακού κοινωνικού μορφώματος.

Η κατεύθυνση στην οποία κινείται το ΕΔΔΑ, ως προς την τοποθέτησή του σε σχετικές αποφάσεις, σε συνδυασμό με την νομική δυσαρμονία μπορεί να καταφέρει καίρια πλήγματα, στην άσκηση του δικαιώματος της ελεύθερης έκφρασης¹⁴⁷.

¹⁴³ Χριστόπουλος Δ., «Λογοκριτικά Συμφραζόμενα», λήμμα στον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018, σελ. 287

¹⁴⁴ Βλ. συνέντευξη του καλλιτέχνη στο Βήμα. <https://www.tovima.gr/2008/11/24/culture/thierry-de-cordier/> τελευταία πρόσβαση 20-03-2019

¹⁴⁵ Βλ. το ομώνυμο λήμμα της Ορσαλίας Κασσαβέτη στον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018, σελ. 301-306

¹⁴⁶ Μπουρνάζος Σ., «Γέροντας Παστίσιος», λήμμα στον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018, σελ. 332 - 335

¹⁴⁷ Ιγγλεζάκης Ι., «Η ποινικοποίηση της βλασφημίας και των θρησκευτικών προσβολών ως παραβίαση της ελευθερίας της έκφρασης στην Ευρώπη», 2017 διαθέσιμο στο: <https://www.lawspot.gr/nomika->

Ίσως, στο δρόμο για την εδραίωση της ελευθερίας της επικοινωνίας στο διαδίκτυο, θα ήταν χρήσιμο να θεσπιστεί ένα ολοκληρωμένο πλαίσιο το οποίο θα αντιμετωπίζει ολιστικά το ζήτημα της ελευθερίας της έκφρασης και της σύγκρουσής της με τα υπόλοιπα δικαιώματα κατά την ηλεκτρονική επικοινωνία, ένα πλαίσιο που από τη μία θα δανείζεται την έμφαση στην ελευθερολογία από την Αμερικανική έννομη τάξη και από την άλλη πλευρά, θα ελέγχει τις πλατφόρμες. Θα τις ελέγχει όχι ως προς το περιεχόμενο που δεν λογοκρίναν, αλλά από αυτό που έσπευσαν να αποσιωπήσουν¹⁴⁸.

III. Μέσα Κοινωνικής Δικτύωσης: Λογοκρισία και Αυτολογοκρισία

Ο τρόπος αντιμετώπισης των ακραίων εκφάνσεων της έκφρασης, τόσο από το νόμο και τα δικαστήρια, όσο και από τους ίδιους τους ιδιώτες παρόχους των υπηρεσιών συμμετοχικής δικτύωσης, πλάθουν τη νέα πραγματικότητα στον ηλεκτρονικό χώρο. Μια πραγματικότητα που χαρακτηρίζεται, κυρίως, από την ισχύ ενός μοντέλου αυξημένης ευαισθησίας απέναντι στις «αιρετικές» γνώμες, σαφούς οριοθέτησης του αλληλεπιδραστικού πλαισίου και πλατφόρμες ΜΚΔ – «τροχονόμους» της συνδιαλλακτικής «κίνησης». Μια πραγματικότητα που απέχει από τις ιδρυτικές στοχεύσεις του διαδικτύου για τη δημιουργία μιας λειτουργικής, ψηφιακής δημόσιας σφαίρας στα πρότυπα της Χαμπερμασιανής συλλογιστικής¹⁴⁹. Ανεξάρτητα από τις ισχύουσες, κατά τόπο, κανονιστικές διατάξεις, οι υπεύθυνοι των ΜΚΔ επιλέγουν να εφαρμόζουν περιορισμούς πάνω σε μία εξαιρετικά πλατιά γκάμα εκφραστικών πτυχών¹⁵⁰.

Παράλληλα, εκτός του αυτόβουλου «λογοκριτικού ακτιβισμού» που εξασκούν, οι πλατφόρμες παρέχουν στους χρήστες τη δυνατότητα να αναφέρουν δημοσιεύσεις, που,

[blogs/ioannis_igglezakis/i-poinikopoiisi-tis-vlasfimias-kai-ton-thriskeytikon-prosvolon-os](https://blogs.ioannis_igglezakis/i-poinikopoiisi-tis-vlasfimias-kai-ton-thriskeytikon-prosvolon-os) τελευταία πρόσβαση 20-03-2019

Περισσότερο σύμφωνη με τις επιταγές της δημοκρατικής λειτουργίας, φαίνεται η Αμερικανική γνώμη επί του θέματος. Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στην απόφαση του Ανωτάτου Δικαστηρίου «Joseph Burstyn, Inc. v. Wilson, 26 May 1952, 343 U.S. 495»: «η Πολιτεία δεν έχει κανένα έννομο συμφέρον να προστατέψει οποιαδήποτε ή όλες τις θρησκείες από απόψεις τις οποίες κρίνουν ως κακόγουστες (*distasteful*), το οποίο να δικαιολογεί επαρκώς την εκ των επιβολή περιορισμών στην έκφραση τέτοιων απόψεων. Η καταστολή υπαρκτών ή φανταστικών επιθέσεων εναντίον συγκεκριμένων θρησκευτικών δογμάτων δεν είναι δουλειά της κυβέρνησης στη χώρα μας»

¹⁴⁸ Heawood J., “As free as they decide we can be”, 25/11/2008 <https://www.theguardian.com/commentis-free/2008/nov/25/comment> τελευταία πρόσβαση: 21/03/2019

¹⁴⁹ Dawn C Nunzjato, “The Death Of The Public Forum In Cyberspace”, 2005, Berkeley Technology Law Journal 1115, 1123

¹⁵⁰ Abbasi S., 27/02/2017, “Internet as a Public Space for Freedom of Expression: Myth or Reality?” <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=817078078116005007097106073092088068001008007085063041068117115105027025066001122072026035111101049057019018013029098119003113012022021021058031080099002109095067015028023095000006114111004083105081099127097085002004102084092067119108093100022127102084&EXT=pdf>, τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

κατά τη γνώμη τους, είναι προσβλητικές ή «δε θα έπρεπε να υπάρχουν¹⁵¹» στη ροή τους, ενώ οι «ποινές» για την ανάρτηση «λάθος» δημοσιεύσεων εκτείνεται από τη διαγραφή των ίδιων, έως και τον πολυήμερο και ολοκληρωτικό αποκλεισμό των εμπνευστών τους από τη συμμετοχική διάδραση¹⁵². Όπως είδαμε παραπάνω, άλλωστε, είναι πολυεπίπεδα επωφελέστερο για τις πλατφόρμες αυτές να κρατούν ευχαριστημένη την κυρίαρχη μάζα, ακόμα κι αν αυτός ο δρόμος περνά πάνω από τον αφανισμό της «εκφραστικής βιοποικιλότητας».

Ο χρήστης, από την άλλη, που θέλει να διατηρήσει το δικαίωμα να συμμετέχει στις διαδικασίες της ηλεκτρονικής συμμετοχικότητας, θα το σκεφτεί, πλέον, πολύ καλά πριν γράψει κάτι που βρίσκεται εκτός του κοινά αποδεκτού πλαισίου κανονικότητας¹⁵³ ή αν το κάνει, θα σπεύσει να ανακαλέσει υπό το φόβο της κατακραυγής¹⁵⁴. Ο φόβος αποκλεισμού¹⁵⁵ λειτουργεί ανασταλτικά ως προς την ουσιαστική ελευθερία της έκφρασης¹⁵⁶ και ως εκ τούτου, δρα επιβαρυντικά κατά της δημοκρατικής λειτουργίας¹⁵⁷.

Πάντως, προς την αντίθετη κατεύθυνση, ίσως θα ήταν δόκιμο οι πλατφόρμες να ελέγχονται για αυτά που λογοκρίνουν και όχι για το αντίθετο. Ο έλεγχος των δεδομένων να παραχωρηθεί στον κάθε χρήστη ξεχωριστά και η παρέμβαση του νομοθέτη και του δικαστή

¹⁵¹ Όπως διαβάζουμε χαρακτηριστικά στις επιλογές αναφοράς δημοσιεύσεων του Facebook

¹⁵² Προβλέπεται αποκλεισμός του χρήστη από τη δυνατότητα αλληλεπίδρασης με τις δημοσιεύσεις άλλων χρηστών, η δυνατότητά του να αναρτά περιεχόμενο, ακόμα και η δυνατότητα να παρακολουθεί τη ροή της πλατφόρμας.

¹⁵³ «Οι θεσμισμένες συμπεριφορές και πρακτικές παραπέμπουν στην έννοια της «κοινής λογικής», όπως εισήγαγε τον όρο ο Gramsci, ως έννοια στον σχηματισμό και διατήρηση της κουλτούρας... Η κουλτούρα συνήθως αποτελεί τη συνισταμένη πολλών ιδεολογιών που μέσω της κοινωνικής τους επεξεργασίας συνενώθηκαν σε ένα ακαθόριστο οργανικό σύνολο πεποιθήσεων και συμπεριφορών με καθορισμένες λειτουργίες» Δεληγκιαούρη Αν., «Πολιτικός Λόγος και Τηλεόραση: Πολιτική, Ιδεολογία και ΜΜΕ», 2012, Αθήνα, Εκδόσεις Επίκεντρο, σελ.155, 157

¹⁵⁴ Βλ. την περίπτωση της Κωμικού Roseanne Barr <https://www.thecut.com/2018/05/roseanne-barr-valerie-jarrett-racist-tweet.html> τελευταία πρόσβαση 22/03/2019

¹⁵⁵ “Self-censorship is a worldwide phenomenon; the reason for it is usually fear. The source of that fear can be diverse: fear of punitive action from the state; fear of legal action from others through draconian libel laws; fear of a violent reaction of extremist religious groups; fear of public pressure”. Kolman M., “The risk of self-censorship”, 15/05/2018, διαθέσιμο στο <https://www.thebookseller.com/blogs/risk-self-censorship-784761> τελευταία πρόσβαση: 22/03/2019

¹⁵⁶ «Ο φόβος και οι απειλές οδηγούν στην αυτολογοκρισία και αυτό αποτελεί πραγματικό κίνδυνο για τη δημοκρατία αφού απομονώνει τους πολίτες από τη δημόσια σφαίρα... Η αυτολογοκρισία που προκαλείται από την απειλή διαβρώνει τα θεμέλια της δημοκρατίας που είναι ριζωμένα στην ελευθερία της έκφρασης. Αν κανείς, ενώ έχει την ελευθερία να εκφραστεί, φοβάται να το κάνει, τότε η δημοκρατία μας δεν θα είναι δημοκρατία των πολιτών αλλά «δημοκρατία» του φόβου» Βιστωνίτης Α., «Αυτολογοκρισία» 25/11/2008, διαθέσιμο στο: <https://www.tovima.gr/2008/11/25/culture/aytologokrisia-2/>

¹⁵⁷ Bar-Tal D., “Self-Censorship: The Conceptual Framework”, 10/2017, https://www.researchgate.net/publication/320714763_Self-Censorship_The_Conceptual_Framework τελευταία πρόσβαση: 22/03/2019

να γίνει διακριτικότερη, στην κατεύθυνση μεταστροφής του δυσοίωνου μέλλοντος του πλουραλισμού και της πραγματικής ελεύθερης έκφρασης¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Edwards L., Brown I., “Data Control and Social Networking: Irreconcilable Ideas?”, *harboring data: information security, law and the corporation*,. Matwyshy A., ed., Stanford University Press, 2009

Αντί Επιλόγου

«Η Ελευθερία Έκφρασης συνιστά μία από τις θεμελιώδεις αρχές μιας δημοκρατικής κοινωνίας», «κάθε πρόσωπο έχει το δικαίωμα να εκφράζεται ελεύθερα», «Το Κογκρέσο δεν θα εγκρίνει νόμο...που θα περιορίζει την ελευθερία του λόγου».

Στον δυτικό κόσμο, η ελευθερία της έκφρασης προτάσσεται ως μία εκ των βασικότερων εννόμων αγαθών και ως μία εκ των βασικών προϋποθέσεων της δημοκρατικής λειτουργίας. Η νομική της κατοχύρωση είναι, φαινομενικά, επαρκής και απαντάται στις έννομες τάξεις όλων των δημοκρατικών κοινωνικών μορφωμάτων.

Η ανάπτυξη του διαδικτύου, με την παράλληλη εκτόξευση των υλικοτεχνικών και των άυλων υπολογιστικών δυνατοτήτων, που ακολουθήθηκε από την αθρόα επέλαση των ανθρώπων στον νέο διαδικτυακό κόσμο, εκτόξευσε τις δυνατότητες συμμετοχής των τελευταίων στην κοινωνία της πληροφορίας και διαμόρφωσε συνθήκες επικοινωνιακής «ευμάρειας» στο πλαίσιο της οικουμενικής λειτουργίας της νέας ψηφιακής δημόσιας σφαίρας.

Ο νέος αυτός κόσμος αποτέλεσε, συνεπακόλουθα, τόπο εξερεύνησης για την Εξουσία και χώρο εγκατάστασης για τις εταιρίες. Οι νέες συνθήκες «γέννησαν» νέες ανάγκες και η διάδραση των ατόμων τέθηκε, πια, στη βάση μιας, ιδιωτικά κατεχόμενης και δημόσια ελεγχόμενης συμμετοχικής αλληλεπιδραστικής σφαίρας με τη δημιουργία και την ανάπτυξη των Μέσων Κοινωνικής Δικτύωσης. Η ελευθερία της έκφρασης όπως και τα υπόλοιπα ατομικά δικαιώματα, επαναπροσδιορίστηκαν και ανήχθησαν επί του ηλεκτρονικού. Οι παραδεδεγμένες αντιλήψεις για αυτά εγκαταλείφθηκαν και το ισοζύγιο αξίας τους μεταβλήθηκε, υπό τη νέα άυλη κοινωνία. Ποτέ ξανά δεν είχαν «αναμετρηθεί», άλλωστε σε τέτοιο επίπεδο.

Τα ζητήματα που ανέκυψαν από την εκτεταμένη εκτύλιξη της ηλεκτρονικής δραστηριότητας των χρηστών, λόγω των καινών γνωρισμάτων της επικοινωνιακής λειτουργίας, έσπευσε να βολιδοσκοπήσει και να «ρυθμίσει» ο Νομοθέτης και ο Δικαστής. Στις Η.Π.Α. με τη μακρά ελευθεριακή παράδοση η ρύθμιση υπήρξε «χαλαρή» και η Πολιτεία άφησε τους ιδιώτες παρόχους και τους χρήστες να θέσουν «τους κανόνες του Παιχνιδιού», στην Ευρώπη με την μακρά ρυθμιστική παράδοση, η κανονιστική παρέμβαση επί όλων των πτυχών της ηλεκτρονικής διάδρασης υπήρξε έντονη και είναι πλήρης. Η προστασία της προσωπικής σφαίρας των χρηστών του διαδικτύου και η ασφάλεια της επικοινωνίας πρωταγωνίστησε στις επιδιώξεις των οργάνων της Εξουσίας και η ανταγωνιστική ελευθερία της έκφρασης, φυσιολογικά, ερμηνεύτηκε και οριοθετήθηκε,

έκανε χώρο και για τα άλλα δικαιώματα. Τι μπορεί να γραφεί και να διαδοθεί ελεύθερα; Ο Δικαστής μας απαντά διά της αφαιρετικής.

Ο, τι δεν «καταχράζεται» το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση. Και εκεί που ο Δικαστής δεν αποφαινεται, το ίδιο απαντούν και οι «ελεγκτές ψηφιακής κυκλοφορίας» των ΜΚΔ. Έτσι γεννάται το εύλογο ερώτημα. Και ο λόγος που ενοχλεί, που ξεφεύγει από τα όρια της κοινώς εννοούμενης ευπρέπειας και πυροδοτεί την ευθιξία των πολλών; Δεν αποτελεί ο λόγος αυτός μέρος της ελεύθερης έκφρασης, δεν αξίζει να προστατευτεί; Η πρόσφατη εμπειρία και η επί του παρόντος βιούμενη πραγματικότητα της ηλεκτρονικής συμμετοχικής διάδρασης απαντούν αποφαιτικά.

Προστασία της ελεύθερης έκφρασης υπάρχει ως το σημείο που η προσβολή απουσιάζει και αυτό το δόγμα ακολουθείται, τόσο από τα όργανα της Εξουσίας, όσο και από τους επιχειρηματίες - παρόχους υπηρεσιών ηλεκτρονικής επικοινωνίας.

Υπάρχει Ελευθερία Έκφρασης στο Διαδίκτυο;

Μελετώντας και βιώνοντας την ηλεκτρονική πραγματικότητα, τους τελευταίους μήνες, αυτή τη φορά μέσα στα παπούτσια του παρατηρητή και έχοντας ως πρότυπο τον ορισμό και τη διάσταση που είχε αποδοθεί στην ελευθερία της έκφρασης προ-ψηφιακά, έρχομαι στη συνειδητοποίηση πως στη σύγχρονη ηλεκτρονική πραγματικότητα, η ανάγνωση του ίδιου του δικαιώματος έχει μεταβληθεί ολοκληρωτικά και πως αυτό έχει μετασηματιστεί άρδην στα μάτια, τόσο του Νομοθέτη και του δικαστή, όσο και στα μάτια του κόσμου. Δεν μπορούμε να «κακίσουμε» τους ιθύνοντες που έσπευσαν να υψώσουν ασπίδα προς τα ατομικά δικαιώματα των πολλών, εν μέσω του τεχνολογικού καταιγισμού που συνέβη αιφνιδιαστικά και ήρθε και «σκέπασε» την παγκοσμιότητα. Ήταν ένα συνειδητό βήμα, προς την ασφάλεια του «υποκειμένου¹⁵⁹» μέσα στη ζούγκλα των «αντικειμένων¹⁶⁰». Κάτι πήραμε μαζί και κάτι αφήσαμε πίσω. Ας μου επιτραπεί η απόθεση της παρακάτω σκέψης. Το δικαίωμα στην ελεύθερη έκφραση, κατανοούμε πως έχει μετουσιωθεί, εν μέσω άυλης κοινωνικής δικτύωσης, στο δικαίωμα της πρόσβασης στην κοινότητα. Δεν είναι η γένεση πρωτότυπου περιεχομένου που απασχολεί, ούτε ο πλουραλισμός και η διαδραστική «ζύμωση», που επιδιώκεται.

Η ελεύθερη «έκφραση» του χρήστη, αφορά περισσότερο τη δυνατότητα που του παρέχεται να συμμετέχει στις κοινότητες και να σχολιάζει επί του επιστητού, υπό το τεκμήριο αθωότητας που το προσφέρει η υιοθέτηση της κοσμιότητας και της κατάφασης. Ο φόβος του αποκλεισμού από τα ψηφιακά δρώμενα λειτουργεί αποτρεπτικά

¹⁵⁹ Χρήστης

¹⁶⁰ Πληροφορίες

ως προς την αιρετική διαλεκτική «εξάσκηση» και ως εκ τούτου αποδυναμώνει την εξερεύνηση νέων τόπων.

Η εμπειρία υποδεικνύει πως το όραμα για την επαναφορά της ουσιαστικής εκφραστικής ελευθερίας, ίσως με την υιοθέτηση ενός διαδικαστικού μοντέλου απέχει παρασάγγας από μια πιθανή υλοποίησή του. Η ασφάλεια και η κοσμιότητα αναμετρήθηκαν με την ελευθερία έκφρασης και νίκησαν. Το σύγχρονο ηλεκτρονικό τοπίο διαμορφώνεται από αμέτρητους χρήστες που βιώνουν την ατομική τους μακαριότητα «στοιχισμένοι» ο ένας δίπλα στον άλλον και όχι από μια πολυδύναμη και γενεσιουργό της προόδου και της δημοκρατίας, «συμβίωση» τους και αυτό, στο όνομα μιας «ψευδεπίγραφης ελευθερίας» και μιας «απομονωτικής δημοκρατίας».

*«Δημοκρατίας, αθέατοι τοίχοι
και σάπιες προσωπίδες, που χωρίζουν
τον άνθρωπο από τους άλλους ανθρώπους,
τον άνθρωπο απ' τον ίδιο¹⁶¹».*

¹⁶¹ Paz Octavio, “Piedra de Sol”, 1957, στ. 356-359

Βιβλιογραφία - Αρθρογραφία

Ελληνική

Άρθρο 3 παράγραφος 1, του Ελληνικού Συντάγματος

Άρθρο 5^Α παράγραφος 2, του Ελληνικού Συντάγματος

Άρθρο 14 παράγραφος 1 του Ελληνικού Συντάγματος

Βιστωνίτης Α., «Αυτολογοκρισία», Εφημερίδα «Το Βήμα», 25/11/2008, διαθέσιμο, ηλεκτρονικά, στο: <https://www.tovima.gr/2008/11/25/culture/aytologokrisia-2/>, τελευταία πρόσβαση: 10/04/2019

Βογιατζής Π., «Η ελευθερία της έκφρασης στο διαδίκτυο: Ένας «θαυμαστός, καινούργιος κόσμος» στη νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔιΜΜΕ τ. 3/2016, σελ.371 - 384

Γιαννόπουλος Γ., «Ιστολόγια και εφαρμογή της νομοθεσίας περί τύπου: Η πορεία της νομολογίας μέχρι την ΑΠ 1425/2017, ΔιΜΜΕ τ. 4/2017, σελ. 494 – 501

Δεληγκιαούρη Αν., «Πολιτικός Λόγος και Τηλεόραση: Πολιτική, Ιδεολογία και ΜΜΕ», Εκδόσεις Επίκεντρο, Αθήνα, 2012

Διεθνές Σύμφωνο για τα Ατομικά και Πολιτικά Δικαιώματα, 23.3.1976, μπορεί να βρεθεί στο:

https://www.unric.org/el/index.php?option=com_content&view=article&id=26230&Itemid=33, τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Ζενάκος Αυγ., «Thierry de Cordier», 24/11/2008, <https://www.tovima.gr/2008/11/24/culture/thierry-de-cordier/> τελευταία πρόσβαση 20-03-2019

Ιγγλεζάκης Ι., «Το Δικαίωμα στην Ψηφιακή Λήθη και οι Περιορισμοί του», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2014

Ιγγλεζιάκης Ι., «Η ποινικοποίηση της βλασφημίας και των θρησκευτικών προσβολών ως παραβίαση της ελευθερίας της έκφρασης στην Ευρώπη», 2017 διαθέσιμο στο: https://www.lawspot.gr/nomika-blogs/ioannis_igglezakis/i-poinikopoiisi-tis-vlasfimias-kai-ton-thriskeytikon-prosvolon-os τελευταία πρόσβαση 20-03-2019

Κακκαβούλης Κ., «Η απόφαση Google Spain v AEPD and Mario Costeja Gonzalez του Δικαστηρίου της Ευρωπαϊκής Ένωσης: Μία σύντομη κριτική ανάλυση», 20/06/2018, <https://www.homodigitalis.gr/posts/1879>, τελευταία πρόσβαση: 20/03/2019.

Κανονισμός 2016/679, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, μπορεί να βρεθεί, στο: https://www.lawspot.gr/nomikes-plirofories/nomothesia/genikos-kanonismos-gia-tin-prostasia-dedomenon?lsppt_context=gdpr & στο <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32016R0679>, τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

Κασσαβέτη Ορσ., «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018, σελ. 301-306

Κόνσουλας Θ., «Τι είναι το Facebook και πώς λειτουργεί», Social Media Life, 25/08/2014, <http://www.socialmedialife.gr/109111/facebook-ti-einai-kai-pos-leitourgei/>, τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Μαλά Στ., «Η θεωρία της αποθαρρυντικής επίδρασης («chilling effect»), Επίκαιρα νομικά θέματα και αναλύσεις, [S.I.], v. 1, n. 9, p. 9, Αύγ. 2018, [2357-1276](https://doi.org/10.2478/2357-1276). Διαθέσιμο από: <<http://entha.euc.ac.cy/index.php/entha/article/view/77>> Τελευταία πρόσβαση: 04/04/2019

Μανδραβέλης Π., «Η Ρύθμιση του Διαδικτύου», 24/03/2019 <https://www.medium.gr/internet-/6429-20190324.html> τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

Μανδραβέλης Π., «Η Δεύτερη Αμερικανική Επανάσταση», 02-03-2008, <http://www.kathimerini.gr/315116/article/epikairothta/kosmos/h-deyterh-amerikanikh-epanastash> τελευταία πρόσβαση: 30-03-2019

Μανδραβέλης Π., «Η κατάρρευση του CDA», 07/1996, Εφημερίδα «Έθνος». Μπορεί να βρεθεί και στον παρακάτω σύνδεσμο: <https://www.medium.gr/internet-/914-h-cda.html> τελευταία πρόσβαση: 07-05-2019

Μαντζούφας Π., «Ελευθερία Έκφρασης και Διαδίκτυο», 26-11-2019 <https://www.constitutionalism.gr/1834-eleyteria-ekfrasis-kai-diadiktyo/> τελευταία πρόσβαση: 23/03/2019

Μπουρνάζος Σ., «Γέροντας Παστίσιος», λήμμα στον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018, σελ. 332 - 335

Νομοθετικό Διάταγμα 53/1974, Ευρωπαϊκή Σύμβαση για την Προάσπιση των Δικαιωμάτων Του Ανθρώπου και των Θεμελιωδών Ελευθεριών (Συμβουλίου της Ευρώπης), μπορεί να βρεθεί στο <http://www.nis.gr/npimages/docs/ESDA.pdf> τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Ντελέζος Κ., 23/03/2009, «Λάπτοπ στα Πρωτάκια του Γυμνασίου», <https://www.tanea.gr/2009/03/23/greece/laptop-sta-prwtakia-toy-gymnasiou/> τελευταία πρόσβαση: 15-03-2019

Οδηγία 95/46, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου, μπορεί να βρεθεί στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/ALL/?uri=celex%3A31995L0046> τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Οδηγία 98/48, του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου μπορεί να βρεθεί στο: <http://dide.flo.sch.gr/Plinet/Nomothesia-Internet/Odigia-98-48-1998.pdf> τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

Οδηγία 2009/136 Του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου Και Του Συμβουλίου, μπορεί να βρεθεί στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/?uri=celex%3A32009L0136>, τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Παναγοπούλου-Κουτνατζή Φ., «Οι Ιστότοποι Κοινωνικής Δικτύωσης ως Εθνική, Ευρωπαϊκή και Διεθνής Πρόκληση για την Προστασία της Ιδιωτικότητας», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2010

Παπαχρίστου Θ., «Αναζητώντας τη *Legem Informaticam*», από τον συλλογικό τόμο Μήτρου Λ., Τάκης Α. et al., (επιμ. Παπαδημητρίου Γ.), «Το Δικαίωμα Συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2006

Πρόταση για Οδηγία του Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και του Συμβουλίου για τα Δικαιώματα Πνευματικής Ιδιοκτησίας στην Ψηφιακή Ενιαία Αγορά, 14/09/2016, μπορεί να βρεθεί στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/EL/TXT/HTML/?uri=CELEX:52016PC0593&from=EN>, τελευταία πρόσβαση: 26/03/2019

Ράμμος Χ., «Με αφορμή τα γεγονότα στο Charlie Hebdo. Προβληματισμοί γύρω από την ελευθερία έκφρασης και τα όριά της στις δύσκολες περιπτώσεις με βάση τη νομολογία του ΕΔΔΑ», ΔιΜΜΕ τ. 1/2015, σελ. 38 – 53

Στρατηλάτης Κ., «Συντάσσοντας το δικαίωμα στη δημόσια ηλεκτρονική επικοινωνία: *Μαζική Επικοινωνία, Ελευθερία και Δημοκρατία στην Πληροφοριακή Εποχή*», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα-Θεσσαλονίκη, 2006

Τάκης Α., «Πρόσβαση στην Ηλεκτρονική Επικοινωνία: η νομικοπολιτική διάσταση της σύγκλισης των τεχνολογιών», από τον συλλογικό τόμο: Παπαχρίστου Θ., Μήτρου Λ., Τάκης Α. et al., (επιμ. Παπαδημητρίου Γ.) «Το Δικαίωμα Συμμετοχής στην Κοινωνία της Πληροφορίας», εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2006.

Τσακυράκης Στ., «Η Ελευθερία Του Λόγου Στις ΗΠΑ», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 1997

Φωτιάδου Α., «Σταθμίζοντας την Ελευθερία του Λόγου: *δικαστικές τεχνικές και ελευθερία λόγου στις Η.Π.Α. και στην Ελλάδα*», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα – Θεσσαλονίκη, 2006

Χατζίδου Στ., Βελέντζα Β., «Το Πείραμα του Milgram για την Υπακοή και οι Επαναλήψεις του στους Διάφορους Πολιτισμούς». <https://www.psychology.gr/diashma-peiramata-psychologias/730-milgram-experiment.html>, τελευταία πρόσβαση: 05-03-2019

Χρήστου Β., «Λογοκρισία στο Διαδίκτυο», από τον συλλογικό τόμο «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018

Χρήστου Β., «Το Δικαίωμα στην Προστασία Από την Επεξεργασία Δεδομένων», Εκδόσεις Σάκκουλα, Αθήνα, 2017

Χρήστου Β., «Ο λαός, η αντιπροσώπευση και η «ατομική» δημοκρατία», 3/2018, μελέτες/απόψεις, Εφημερίδα Διοικητικού Δικαίου, Αθήνα, 2018

Χριστόπουλος Δ., «Λογοκριτικά Συμφραζόμενα», από τον συλλογικό τόμο: «Λεξικό Λογοκρισίας στην Ελλάδα: καχεκτική δημοκρατία, δικτατορία, μεταπολίτευση», επιμ. Χριστόπουλος Δ./Πετσίνη Π., 2018

Eco U., «Με το Βήμα του Κάβουρα: *Θερμοί Πόλεμοι και Λαϊκισμός των ΜΜΕ*», Εκδόσεις Ελληνικά Γράμματα, Αθήνα, 2006

Ferry, L., Sponville A. C. «Οι μοντέρνοι καιροί και η σοφία τους», Εκδόσεις Α. Α. Λιβάνη, Αθήνα, 2000

Habermas J., «Αλλαγή Δομής της Δημοσιότητας», Εκδόσεις Νήσος, Αθήνα, 1997

Lawspot.gr, «Data breach: *Επικυρώθηκε από το ΣτΕ το πρόστιμο κατά της Γενικής Γραμματείας Πληροφοριακών Συστημάτων για την παραβίαση δεδομένων το 2013*», 27/03/2019, https://www.lawspot.gr/nomika-nea/data-breach-epikyrothike-apo-ste-prostimo-kata-tis-genikis-grammateias-pliροφοριαkon?lspt_context=gdpr , τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

Lawspot.gr, «*Αποζημίωση για παράνομη διαβίβαση δεδομένων από τηλεπικοινωνιακή εταιρεία σε εταιρεία ενημέρωσης οφειλετών (ΕιρΑθ 1692/2018)*», https://www.lawspot.gr/nomika-nea/apozimiosi-gia-paranomi-diavivasi-dedomenon-apo-tilepikoinoniaki-etairia-se-etairia?lspt_context=gdpr τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

Vaneigem, R., «Τίποτα δεν είναι ιερό, όλα μπορούν να λεχθούν: *Σκέψεις για την Ελεύθερη Έκφραση*», Εκδόσεις Σαββάλας, Αθήνα, 2005

Ξενόγλωσση

Abbasi S., 27/02/2017, “Internet as a Public Space for Freedom of Expression: Myth or Reality?” <https://poseidon01.ssrn.com/deliverly.php?ID=817078078116005007097106073092088068001008007085063041068117115105027025066001122072026035111101049057019018013029098119003113012022021021058031080099002109095067015028023095000006114111004083105081099127097085002004102084092067119108093100022127102084&EXT=pdf>, τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

Aggeler M., “ABC Cancels Roseanne After Racist Tweet About Valerie Jarrett” <https://www.thecut.com/2018/05/roseanne-barr-valerie-jarrett-racist-tweet.html>, τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Ahmet Yildirim v. Turkey, European Court of European Rights, 18.12.2012, μπορεί να βρεθεί στο: <https://lovdata.no/static/EMDN/emd-2010-003111.pdf>

Balkin J., “Free Speech is a Triangle”, <https://columbialawreview.org/content/free-speech-is-a-triangle/> τελευταία πρόσβαση: 08-03-2019

Barkham P., “Free speech on the internet”, 05-02-1999 <https://www.theguardian.com/technology/1999/feb/05/freespeech.internet> τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

Bar-Tal D., “Self-Censorship: The Conceptual Framework”, 10/2017, https://www.researchgate.net/publication/320714763_Self-Censorship_The_Conceptual_Framework τελευταία πρόσβαση: 22/03/2019

Barendt E., “Importing the First Amendment: *freedom of expression in American, English and European law, The First Amendment and the Media*, 1998

Cadwalladr C., “I made Steve Bannon’s psychological warfare tool’: *meet the data war whistleblower*, 18/03/2018, <https://www.theguardian.com/news/2018/mar/17/data-war-whistleblower-christopher-wylie-faceook-nix-bannon-trump>, τελευταία πρόσβαση: 28-03-2019

Cambridge Dictionary, “Blog Definition”, <https://dictionary.cambridge.org/dictionary/english/blog>

Clay Sh., “The Political Power of Social Media”, *Foreign Affairs* Vol. 90, No. 1 (January/February 2011), pp. 28-41, Τελευταία πρόσβαση: 10/01/2019

Colyer R., “Yahoo admits that all 3 billion of its users were hacked”, 04/10/2017, <https://www.trustedreviews.com/news/yahoo-hack-data-breach-3300993>, τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

Dawn C. Nunzjato, “The Death Of The Public Forum In Cyberspace”, 2005, *Berkeley Technology Law Journal* 1115, 1123

Delfi AS v. Estonia (64569/09), 16/05/2015, μπορεί να βρεθεί στο: [https://hudoc.echr.coe.int/eng#{"itemid":\["001-126635"\]}](https://hudoc.echr.coe.int/eng#{), τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Doe v. MySpace, Texas State Court, 09/10/2007, μπορεί να βρεθεί στο: <http://www.dmlp.org/threats/doe-v-myspace>, τελευταία πρόσβαση: 10/05/2019

Edwards L., Brown I., “Data Control and Social Networking: Irreconcilable Ideas?”, *harboring data: information security, law and the corporation*,. Matwyshy A., ed., *Stanford University Press*, 2009

Erbakan v. Turkey, 06/07/2006, του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, μπορεί να βρεθεί στο: <http://merlin.obs.coe.int/iris/2006/8/article1.en.html>

Gey S. “Fear of Freedom: The New Speech Regulation in Cyberspace”, 22/05/2000 *Texas Journal of Women and the Law*, https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=220410 τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

Google Spain SL, Google Inc. v. Agencia Española de Protección de Datos (AEPD), Mario Costeja González, 13/05/2014, μπορεί να βρεθεί στο: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/El/TXT/?uri=CELEX:62012CJ0131>, τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Heawood J., “As free as they decide we can be”, 25/11/2008 <https://www.theguardian.com/commentisfree/2008/nov/25/comment> τελευταία πρόσβαση: 21/03/2019

Handyside v. The United Kingdom, 5493/72 ECHR, 07/12/1976

Hern A., Cadwalladr C., “Revealed: *Aleksandr Kogan collected Facebook users' direct messages*” <https://www.theguardian.com/uk-news/2018/apr/13/revealed-aleksandr-kogan-collected-facebook-users-direct-messages> τελευταία πρόσβαση: 28-03-2019

I.A. v. Turkey 13/09/2005 <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/i-a-v-turkey/>

Joseph Burstyn, Inc. v. Wilson, 26 May 1952, 343 U.S. 495”

Kemp S., “Digital In 2018: *World's Internet Users Pass The 4 Billion Mark*”, 30-01-2018 <https://wearesocial.com/uk/blog/2018/01/global-digital-report-2018>, τελευταία πρόσβαση: 20-03-2019

Klonick K., “The New Governors: *The People, Rules, and Processes Governing Online Speech*”, 21/03/2017, <https://poseidon01.ssrn.com/delivery.php?ID=563006110027085024087084096098066110102013067092070087126002102100017082077079117113099122116002019025028003083111113029088068126032013032039095000127121029094005095057039003090071120076127016106074121108072008020027100126080023122069006027029096009126&EXT=pdf>, τελευταία πρόσβαση: 15/04/2019

Kolman M., “The risk of self-censorship”, 15/05/2018, διαθέσιμο στο <https://www.thebookseller.com/blogs/risk-self-censorship-784761> τελευταία πρόσβαση: 22/03/2019

Legal Information Institute, “47 U.S. Code § 230. Protection for private blocking and screening of offensive material” <https://www.law.cornell.edu/uscode/text/47/230>

Levmore S., Nussbaum M., “The Offensive Internet: *Speech, Privacy, and Reputation*”, Harvard University Press, 2010

Otto-Preminger-Institut V. Austria (13470/87), του Ευρωπαϊκού Δικαστηρίου Ανθρωπίνων Δικαιωμάτων, 1994

Packingham v. North Carolina 137 S. Ct. 1730 2017, μπορεί να βρεθεί στο: https://harvardlawreview.org/wp-content/uploads/2017/10/233-242_Online.pdf, τελευταία πρόσβαση: 05/04/2019

Paz Oct., “Piedra de Sol”, 1957, Μτφ. Κουτσουρέλης Κ., Εκδόσεις Gutenberg – Γιώργος & Κώστας Δαρδανός, Αθήνα, 2015

Reno v. ACLU — “challenge to censorship provisions in the communications decency act”, μπορεί να βρεθεί στο: <https://www.aclu.org/cases/reno-v-aclu-challenge-censorship-provisions-communications-decency-act>

Reynolds M., “What is Article 13? The EU's divisive new copyright plan explained”, <https://www.wired.co.uk/article/what-is-article-13-article-11-european-directive-on-copy-right-explained-meme-ban> τελευταία πρόσβαση: 03-04-2019

Roman J., “eBay Breach: 145 Million Users Notified”, Bank Info Security, 21/05/2014, <https://www.bankinfosecurity.com/ebay-a-6858> τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

Rosen J., The Right to Be Forgotten, Stanford Law Review, 2012, <https://www.stanford-lawreview.org/online/privacy-paradox-the-right-to-be-forgotten/>, τελευταία πρόσβαση: 02-04-2019

Sodeman W., “Communications Decency Act”, Britannica, 27/01/2014, <https://www.britannica.com/topic/Communications-Decency-Act> τελευταία πρόσβαση 29-02-2019

Taylor K., Goggin B., “49 of the biggest scandals in Uber's history”, Business Insider, 24/11/2017, <https://www.businessinsider.com/uber-company-scandals-and-controversies-2017-11#november-2017-news-breaks-that-uber-tried-to-cover-up-a-cyberattack-that-impacted-millions-of-customers-40> , τελευταία πρόσβαση: 29-03-2019

Thompson B., “Keeping cyberspace open to the public” , 28/11/2009
<http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/8383570.stm> τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019

United States Courts. gov, “What Does Free Speech Mean?”,
<https://www.uscourts.gov/about-federal-courts/educational-resources/about-educational-outreach/activity-resources/what-does> τελευταία πρόσβαση: 30-03-2019

Wingrove v. The United Kingdom 25/11/1996, <https://globalfreedomofexpression.columbia.edu/cases/wingrove-v-united-kingdom/>

Wong J-C., The Guardian, 11/04/2018, <https://www.theguardian.com/technology/live/2018/apr/10/mark-zuckerberg-testimony-live-congress-facebook-cambridge-analytica?page=with:block-5acd2e98e4b0507b415bb3ae#block-5acd2e98e4b0507b415bb3ae> τελευταία πρόσβαση: 28-03-2019

Zeran v. American Online (97-1523), United States Court of Appeals, 12/1997, μπορεί να βρεθεί στο: <https://caselaw.findlaw.com/us-4th-circuit/1075207.html>, τελευταία πρόσβαση: 01-04-2019